

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta Filozofická

Bakalářská práce

**Vztah ruské politické opozice k Evropské unii v letech
2012–2022: Spojenectví, nepřátelství a politická alternativa**

Matyáš Kadlec

Plzeň 2023

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta Filozofická
Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Studijní program politologie

Bakalářská práce

**Vztah ruské politické opozice k Evropské unii v letech 2012–2022:
Spojenectví, nepřátelství a politická alternativa**

Matyáš Kadlec

Vedoucí práce:

doc. PhDr. Vladimír Naxera, Ph. D.

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Západočeská univerzita v Plzni

Plzeň 2023

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně a použil jen uvedených pramenů a literatury.

Chtěl bych vyjádřit poděkování vedoucímu práce doc. PhDr. Vladimíru Naxerovi, Ph. D. za odborné vedení, pomoc a rady, které mi poskytl při zpracování bakalářské práce.

Plzeň, duben 2023

.....

1. Úvod	5
2. Ruský režim a jeho vztah k EU	8
3. Obecné charakteristiky ruské politické opozice	13
3. 1. Základní charakteristiky politického prostředí současného Ruska	13
3. 2. Parlamentní opozice	14
3. 3. Mimoparlamentní opozice	16
4. Komparace vztahu ruské politické opozice k EU v letech 2012–2022	22
4. 1. Komunistická strana Ruské federace	22
4. 2. Liberálně-demokratická strana Ruska	25
4. 3. Spravedlivé Rusko	26
4. 4. Noví lidé	29
4. 5. Strana lidové svobody (PARNAS)	30
4. 5. 1. Boris Němcov	31
4. 5. 2. Michail Kasjanov	32
4. 5. 3. Vladimir Ryžkov	33
4. 6. Alexej Navalnyj	34
5. Závěr	38
6. Seznam pramenů a literatury	40
7. Resumé	57

1. Úvod

Jedním z klíčových aktérů v rámci mezinárodního systému, kterého je ruská zahraniční politika nucena reflektovat, je Evropská unie, a to již z podstaty bezprostředního sousedství EU a Ruska. Důležitou roli EU hraje především z hlediska ekonomické provázanosti s Ruskem skrze mezinárodní obchod, a tedy skrze interdependenci (viz Arku – Shevchenko 2022 dle Karnaukhova – Shevchenko 2022; Baumgartner – Kašťáková 2017; Tajoli 2022). EU je však rovněž cílem mocenské projekce Ruska a také aktérem angažujícím se v regionech, které Rusko pokládá za své tradiční vlivové sféry (např. oblast nečlenských států EU na Balkánském poloostrově, Ukrajina, o členství usilující Moldavsko, v rámci členských států EU např. region Pobaltí či Bulharsko; viz Pop 2016; Headley 2008). Důležitou roli tedy hraje narativ, který ruský prezident zvolí nejen pro výkon zahraniční politiky jako takové, ale i v rámci veřejných výstupů. Vzhledem k vývoji vztahů EU a Ruska, k postavení EU coby geopolitického aktéra v sousedství Ruska a ke specifickým ruské domácí politiky (která se odráží i v tvorbě zahraniční politiky) proto považují za důležité zmapovat diskurz, kterým se vybraní aktéři ruské politické opozice vyjadřují o EU.

Za cíl své bakalářské práce jsem zvolil analýzu vztahu vybraných subjektů a osobností ruské politické opozice vůči EU v letech 2012–2022. Prostřednictvím komparativní analýzy výroků a vyjádření srovnám vztah jednotlivých aktérů ruské politické opozice (jednotlivců či politických stran) k Evropské unii. Zvolená škála percepce EU u aktérů vychází z práce Alexandra Wendta, respektive z jeho typologie vzájemné percepce jednotlivých aktérů (států) v anarchickém prostředí mezinárodních vztahů. Wendt pro příslušné prostředí rozlišuje vnímání druhého aktéra buďto jako přítele (nahlízející aktér s ním hodlá spolupracovat), rivala (nahlízející aktér s druhou stranou soupeří a snaží se získat výhodnější pozici) a nepřítele (aktér je nahlížen jako hrozba, která musí být zničena) (Wendt 1999).

Předmětem analýzy jsou veřejná vyjádření jednotlivců (samostatní aktéři, představitelé politických stran) spolu se stranickými prohlášeními a programovými dokumenty. Kromě obecných postojů aktérů k EU hodlám především komparovat jejich postoje na

pozadí vybraných událostí, které byly ve zvoleném časovém období pro vztahy Ruska a EU klíčové. Pro tyto účely jsem zvolil zahraniční události a ruské domácí události s mezinárodním přesahem, konkrétně masové protivládní protesty v letech 2011–2012 (jakožto významnou událost na ruské vnitropolitické scéně, která získala pozornost zahraničí a která byla zároveň důležitou událostí pro opozici), anexi Krymu v roce 2014, otravu Sergeje Skripala v roce 2018 a otravu Alexeje Navalného v roce 2020 (na všechny tři posledně jmenované události EU jakožto geopolitický aktér reagovala vlastní akcí: sankce následující po všech třech událostech, vyhoštění diplomatů po otravě Sergeje Skripala, Německo–členský stát EU–sehrálo zásadní roli ve vyšetřování otravy Alexeje Navalného) a rusko-ukrajinskou krizi na přelomu let 2021 a 2022 (koncentrace vojenských sil u hranic státu v sousedství EU jako potenciální narušení míru v regionu). Vybraný časový rámec zároveň postihuje období, kdy se vzájemné vztahy Ruska a EU zásadním způsobem proměňovaly (především otevřený nesouhlas EU s ruskou zahraniční politikou, viz Nitoiu 2016; Nitoiu 2017) až do situace, v níž bylo konstatováno jejich zásadní narušení.

Toto téma jsem zvolil především z důvodu jeho značné politické závažnosti. V současné době spočívá tvorba ruské zahraniční politiky (prvky prezidentského systému v ústavě spolu se specifiky systému a neformální rovinou tvorby politiky), a tedy i rámování EU v zahraniční politice Ruska, fakticky výhradně na osobě prezidenta Ruské federace Vladimira Putina. Tento stav byl dále umocněn ústavní reformou z roku 2020, respektive těmi jejími částmi, které se týkají funkce prezidenta (např. omezení počtu vykonaných mandátů, viz Burkhardt 2021; Partlett 2021; Teague 2020). Reforma se tak v zásadě dotkla i otázky dalšího trvání nynějšího ruského politického režimu v jeho nynější podobě. I přes specifika ruského politického systému zde totiž existuje řada aktérů, které lze z hlediska podílu na výkonu politické moci označit za opoziční (parlamentní či neparlamentní strany, jednotlivci z řad občanské opozice) a kteří mohou tvořit teoretickou alternativu vůči současné vládě (Gel'man 2015; Ross 2015). Rámec vztahů Ruska s EU se tak může, čistě teoreticky, zásadním způsobem změnit.

V první a druhé kapitole představuji obecné charakteristiky současného ruského režimu, jeho vztahu k EU a charakteru ruské politické opozice. Témata těchto kapitol jsou zásadní pro porozumění postavení aktérů v ruském politickém systému, pro porozumění

jejich chování a tedy i pro formulaci jejich vztahu k EU. V dalších kapitolách se věnuji seznámení s jednotlivými opozičními aktéry (Komunistická strana Ruské federace, Liberálně-demokratická strana Ruska, Spravedlivé Rusko, Noví lidé, Strana lidové svobody, Alexej Navalnyj) a jejich postoji k EU. Tuto strukturu kapitol jsem zvolil vzhledem k odlišnému charakteru aktérů (politická ideologie, délka působení v parlamentu, období působení aktérů nebo jejich vliv v současnosti). Ze stejného důvodu jsem se v samostatných kapitolách věnoval představitelům strany PARNAS Boris Němcovovi, Michailu Kasjanovovi a Vladimiru Ryžkovovi. V rámci parlamentní opozice jsem aktéry vybral coby dlouhodobé představitele opozice ve Státní dumě (Komunistická strana RF, Liberálně-demokratická strana Ruska, Spravedlivé Rusko), či naopak jako zcela nové subjekty v parlamentním prostředí (strana Noví lidé coby největší z nových stran ve Státní dumě po volbách v roce 2021). Z mimoparlamentních stranických aktérů jsem pak vybral stranu PARNAS jednak kvůli prokázané schopnosti masové mobilizace veřejnosti (role strany v protirežimních protestech v letech 2010–2012), jednak proto, že se jedná o opoziční platformu, která propojila všechny aktéry–jednotlivce (Kasjanov, Němcov, Navalnyj, Ryžkov). V rámci strany PARNAS jsem Kasjanova, Němcova a Ryžkova zvolil jednak jako její vysoké představitele strany, jednak jako aktéry s podobnými politickými zkušenostmi (členové vlády nebo poslanci parlamentu). Alexeje Navalného jsem do výběru zařadil pro jeho odlišnou zkušenost s působením na veřejnosti (na rozdíl od tří výše zmíněných aktérů nezastával volenou politickou funkci).

Mezi hlavní zdroje práce patří odborné zdroje ve formě odborných monografií (Dollbaum – Lallouet – Noble 2021; Greene 2014; Leichtová 2014; Ross 2015) a odborných článků (např. Levintova 2012; March 2012; Patalakh 2018) týkajících se jednotlivých aktérů a stavu ruské politické opozice. Jako materiál k analýze mi pak slouží primární zdroje v podobě programů politických stran a jednotlivců. Vedle těchto zdrojů jsem v rámci analýzy použil také mediální výstupy jednotlivých aktérů.

2. Ruský režim a jeho vztah k EU

V ruském pojetí (vlastního) velmocenského statusu hraje klíčovou roli geopolitika, a to především v souvislosti s geograficky rozsáhlým polem zájmů, charakteristickým pro Rusko vzhledem k jeho rozsáhlému území. Do značné míry se tento přístup opírá o distinktivní povahu Ruska a jeho kultury ve vztahu k Západu. Dalším důležitým prvkem ruské zahraniční politiky je teorie polarity. Rusko preferuje multipolární podobu mezinárodního systému (příčemž by samo mělo hrát roli lídra jedné z vlivových zón) a dlouhodobě se vymezuje proti unipolárně-hegemonním tendencím USA (Leichtová 2014: 18–19; The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation 2000: hl. 3). Příkladem tohoto přístupu je např. návrh ministra zahraničí Andreje Kozyreva z roku 1994, který počítal se zajištěním bezpečnosti v Evropě nikoliv skrze NATO, ale skrze OBSE, která by byla nadřazená všem dalším vojenským (Západoevropská unie, NATO), ale i čistě politickým (EU, Rada Evropy) integračním projektům (Donaldson – Nadkarni 2019: 263). Ve zjevné narážce na zásah NATO proti Jugoslávii v roce 1999 pak Ruská federace označila použití síly ze strany této vojenské aliance za celosvětovou hrozbu (The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation 2000: hl. 3).

Ruská zahraniční politika dále pracuje s konceptem rovnováhy moci, který se projevil např. zavedením multivektorové zahraniční politiky po roce 2000. Dalším z používaných konceptů je představa vlivových sfér, přičemž Rusko svou sféru vlivu vidí v postsovětském prostoru a klíčovou roli zde hraje koncept navázání na vztahy v období společného sovětského státu. Přijetí tohoto konceptu za vlastní se projevuje mj. negativním pohledem na ingerenci ostatních supervelmocí do této oblasti, kdy je tato vnímána jako narušení ruské bezpečnosti v širší oblasti ruských hranic (Leichtová 2014: 22–24). Jako ohrožení Ruska tak bylo vnímáno např. plánované rozmístění protiraketového systému NATO v Polsku a ČR, požadavek na větší úroveň demokracie mezi členy Společenství nezávislých států či rozšiřování EU na počátku 21. století. Bezprostředně po rozpadu SSSR se ruský prezident Boris Jelcin a ministr zahraničních věcí Kozyrev stali silnými proponenty spolupráce Ruska a Západu. To se projevovalo mj. snahou o větší interakci např. s Radou Evropy či EU, posílením účasti v GATT nebo cílem získat členství ve skupině vyspělých ekonomik G-7. Roku 1996 byl po kritice Jelcinovy politiky Kozyrev ve funkci ministra zahraničních věcí nahrazen Jevgenijem

Primakovem, který kladl důraz na nacionalismus a pragmatismus (Donaldson – Nadkarni 2019: 252–415).

V koncepčním dokumentu z roku 1993 je Evropa rozdělena na západní Evropu (do které patří členské státy EU a EU jako aktér a která je vnímána jako stabilní region), východní Evropu a Pobaltí, přičemž Rusko by mělo se západoevropskými státy více interagovat. Ve stejném tónu se nese dokument z roku 2000, avšak ten již dává větší prostor bilaterálním vztahům. Evropa je opět rozdělena do regionů, přičemž prvořadý význam má západní Evropa a především pak mocnosti jako Francie, UK, Itálie a Německo. Tento význam je dán ekonomickým i zahraničněpolitickým postavením regionu, přičemž hlavním bodem evropské politiky Ruska má být spolupráce s EU. Rovněž je kladen důraz na posílení role OBSE v oblasti bezpečnosti (Leichtová 2014: 53–54). Příkladem odlišné úrovně bilaterálních vztahů mohou být např. těsné vztahy Ruska s Francií a Německem, které přetrvaly až do roku 2012, na straně jedné, na straně druhé pak otevřená vzájemná distance Ruska a Rumunska. Tradičně dobré vztahy si Rusko udržovalo s Bulharskem, tyto vztahy však narušil mj. požadavek Bulharska na dodržování pravidel EU při budování plynovodu South Stream (Donaldson – Nadkarni 2019: 271–277).

Koncepční dokument z roku 2008 pak zmiňuje možnost navázání strategického partnerství mimo jiné s EU, ale i s dalšími státy, jako je Indie, Vietnam nebo Čína. Klade se důraz na rozvíjení bilaterálních vztahů s vícero aktéry. Význam vztahů s EU spočívá především v ekonomické výhodnosti. Západní Evropa je brána jako výchozí prostor pro navázání nových, těsných bilaterálních vztahů (Leichtová 2014: 55). V koncepci zahraniční politiky Ruské federace z roku 2016 je EU popsána především jako významný obchodní partner Ruska, a to i z ohledem na prodej ruských energetických surovin, dále je pak zmíněn výhled možné spolupráce především v bezpečnostní a politické oblasti (The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation 2016: čl. 63–64). V únoru 2021 prohlásil ruský ministr zahraničních věcí Sergej Lavrov při setkáním s vysokým představitelem EU pro zahraniční věci a bezpečnostní politiku Josepem Borellem EU za „*nespolehlivého partnera*“ (Barigazzi – Herszenhorn 2021). Borell poté v souvislosti s vyhoštěním skupiny unijních diplomatů z Ruska prohlásil, že

vztahy EU s Ruskem jsou „na bodu mrazu” (Euronews 2021), což v březnu téhož roku zopakoval i stálý předseda Evropské rady Charles Michel (Reuters 2021).

Rámcovým základem smluvních vztahů EU a Ruska je od roku 1997 Dohoda o partnerství a spolupráci (European Commission nedatováno), avšak kontakt s ruskou vládou byl navázán bezprostředně po rozpadu SSSR na jaře 1992 (Donaldson – Nadkarni 2019: 272). Dohoda byla původně v platnosti na 10 let, později však začala být automaticky prodlužována (European Parliament nedatováno). V roce 2008 byla zahájena jednání s účelem připravit nový smluvní rámec místo partnerské dohody, ruská intervence na Ukrajinu v roce 2014 však rozhovory, v té době již čtyři roky pozastavené, přerušila (European Commission nedatováno). Roku 2002 bylo Rusko ze strany EU uznáno za tržní ekonomiku (Donaldson – Nadkarni 2019: 273). Dalšími významnými smlouvami jsou např. Dohoda o usnadnění udělování víz občanům Evropské unie a Ruské federace z roku 2007 (Document 22007A0517 (01)) či dohoda o přepravě zboží mezi okolními státy–členskými státy EU–a ruskou Kaliningradskou oblastí z roku 2004 (Donaldson – Nadkarni 2019: 273). EU se pak ve vztahu k Rusku od roku 1997 řídila Společnou strategií pro Rusko (Document 31999E0414), která měla platit do roku 2003, kdy byla platnost o jeden rok prodloužena (Document 32003E0471). Rada EU pro zahraniční věci v roce 2016 schválila pětibodový koncepční dokument unijní politiky vůči Rusku, která tak spočívala v dodržování Minských dohod ve vztahu k válce na Ukrajině, podpoře ruské občanské společnosti, udržování kontaktů s postsovětskými státy mimo EU, odolnosti vůči bezpečnostním hrozbám ze strany Ruska a v omezeném kontaktu s Ruskem o vybraných agendách (European Parliament 2016: 2). Na diplomatické úrovni pak vzájemné vztahy reprezentují Delegation EU v Ruské federaci, která v zemi působí již od roku 1991 (tehdy ještě jako zastoupení Evropské komise) (EEAS nedatováno) a Stálá mise Ruské federace při EU, která v Bruselu působí od roku 1989 (Permanent Mission of the Russian Federation to the European Union nedatováno).

V současné době je vzájemný obchod mezi EU a Ruskem zásadním způsobem ovlivněn sankcemi EU vůči Rusku v důsledku invaze na Ukrajinu z února 2022. Již předtím byly v platnosti sektorové sankce následující po ruské intervenci na Ukrajinu v roce 2014, tyto sankce se týkaly mj. vývozu zbraní a technologií dvojího užití, technologií pro

těžbu ropy a uskutečňování finančních operací. Rusko ještě v srpnu 2014 reagovalo zákazem dovozu potravinářských a zemědělských produktů z EU, další kategorie produktů byla do zákazu dovozu doplněna v roce 2017. V roce 2019 představovala EU největšího zahraničního investora v Ruské federaci. V roce 2021 bylo Rusko pátým největším obchodním partnerem EU, která v předcházejícím roce 2020 představovala pro Rusko největšího obchodního partnera v zahraničním obchodu. Exportu z Ruska do EU dominovaly převážně produkty primárního sektoru v podobě paliv, dřeva, železa, oceli a hnojiv (European Commission nedatováno). Závislost EU na ruských energetických surovinách se projevila při dočasném přerušení dodávek ruského plynu na Ukrajinu v lednu 2006. Ruská federace neratifikovala svůj podpis Energetické charty EU, a to s ohledem na její Přepravní protokol, který obsahuje ustanovení o nepřerušovaném toku zemního plynu na unijní trh (Donaldson – Nadkarni 2019: 273–277). Ruská federace podala roku 2014 stížnost u Světové obchodní organizaci na třetí energetický balíček EU (European Commission nedatováno). Dalším předmětem jednání na úrovni Rusko–EU byla např. problematika příslušníků ruské národnostní menšiny v EU, kterou jako téma zvedl Vladimir Putin na počátku svého třetího prezidentského mandátu (Leichtová 2014: 80).

Ruská federace ve své zahraniční politice uplatňuje prvky klasického realismu (důraz na multipolaritu a sféry vlivu). V duchu této zahraniční politiky jsou politické aktivity EU v ruském sousedství vnímány jako potenciální ohrožení Ruské federace. Zde se jedná především o otázku politické spolupráce EU s ostatními státy a případné další rozšiřování EU. Vztahy Ruska a EU jsou regulovány robustním smluvním základem z období tranzice ruského státu na demokracii v 90. letech (kdy byly zároveň poprvé navázány hlubší kontakty mezi oběma aktéry), přesto si však Rusko udržuje rozvětvenou a diferencovanou soustavu bilaterálních politik. Klíčovou dimenzí ve vztahu Rusko–EU je dimenze obchodu, kdy Rusko a EU představovaly významné obchodní partnery vůči sobě navzájem, přičemž tento prvek vzájemných vztahů je Ruskem dlouhodobě zdůrazňován. Tento stav byl narušen ruskými vojenskými intervencemi v letech 2014 a 2022 a z nich vyplývajícími ekonomickými sankcemi. Neuralgickým bodem vzájemných vztahů je otázka exportu ruských energetických surovin do EU, a tedy unijní energetické bezpečnosti. Z hlediska Wendtovy teorie (Wendt 1999) se tak způsob, jakým ruská zahraniční politika nahlíží Evropskou unii, od

vzniku Ruské federace až do roku 2022 proměnil z pozice přítele, přes pozici rivala až do pozice nepřítele.

3. Obecné charakteristiky ruské politické opozice

V této kapitole hodlám popsat situaci ve kterém se současné ruská politická opozice nachází. Již z podstaty odlišného postavení v politickém systému, působení jiných neformálních pravidel fungování systému a jiného vztahu s režimem pojednám samostatně parlamentní opozici a občanskou opozici (také jen jako “opozice”). Stručně také nastíním základy současného stavu ruského politického prostředí z hlediska opozice (povaha interakce občana s politikou, způsob, jakým ji vládnoucí režim kontroluje, vývoj vztahu režim–opozice). V neposlední řadě věnuji část této kapitoly stručnému popisu vybraných událostí posledního desetiletí, které měly pro ruskou politickou opozici dle mého názoru zásadní význam.

3. 1. Základní charakteristiky politického prostředí současného Ruska

Současný ruský režim je charakteristický kontrolou politické soutěže v podobě trvalého oslabování možnosti politických konkurentů vytvořit byť jen základní strukturu pro svoji podporu, přičemž částečně se tato kontrola odráží i na vstupu. Dalším z charakteristických rysů je striktní oddělení elit a řadové veřejnosti, a tedy znemožnění růstu vlivu občanské společnosti. Změna struktury společenských institucí vedla ke vzniku trvalých existenčních obav o stav občanských práv i státu jako takového. Stav přetváření pravidel je přitom trvalý. Občanská aktivita se přesunula buďto do rodinné sféry, nebo do prostředí občanských skupin se specifickými konkrétními zájmy a tématy, např. environmentálními. Zároveň došlo během prvních dvou prezidentských období Vladimira Putina k posílení centralizace státu a moci bezpečnostních složek a k ovládnutí nezávislých televizních stanic (Greene 2014: 7–61). Bezpečnostní složky, které jsou používány k potlačení opozice, pak Putinův režim zcela ovládl. Opozice jako taková existuje, ovšem v takovém systému má značně omezenou manévrovací pozici (Semenov 2021: 581).

Výkon politické moci ve výsledku ztratil svůj proklamovaný obsah (službu veřejnosti spojenou s odpovědností) a byl místo toho personalizován do podoby osobního prostoru pro zviditelnění politiků. Vztahu politických elit a veřejnosti dominuje patologický nedostatek vzájemné důvěry (Greene 2014: 59–89). Zatímco ruská opozice vznášela

otázku odchodu Vladimira Putina z prezidentského úřadu, nenabízela konkrétní změnu neformálních pravidel fungování politického systému (Chaisty – Whitefield 2013 dle Geľman 2015: 186). Velice časté byly v Rusku protesty týkající se environmentálních problémů, přičemž jejich organizátoři tvořili vzájemně propojenou síť. Greene jako neobvyklé projevy občanské mobilizace (v kontextu její pasivity) uvádí případy hnutí Matky vojáků, hnutí Iglotniki a astrachaňskou iniciativu zabývající se bydlením (Greene 2014: 105–155).

Až do protestů v prosinci r. 2011 platilo, že ruská občanská společnost se vyznačovala sice velkým (přesto stále se zmenšujícím) počtem nevládních organizací s různou úrovní vlivu a relativně rozsáhlým veřejným polem působnosti, zato s nízkou úrovní občanské angažovanosti a mobilizace, přičemž se jí dotýkaly rozsáhlé státní represe (Greene 2014: 92). Z hlediska dlouhodobých strategií identifikoval Turovskij čtyři, které může opozice teoreticky využít: voličská mobilizace, usilování o mandát v celostátním či regionálním zastupitelském sboru, občanský aktivismus a získávání zdrojů z ilegálního financování. Přímo ve vztahu pak jako možnosti identifikoval bojkot voleb, účast na volbách (kdy ovšem např. v regionech bývá výsledek velmi nízký). Dále se nabízely setrvání na názorových pozicích kritických vůči vládě nebo plná loajalita vůči režimu pro předcházení konfliktu s úřady (Turovsky 2015: 130–134).

3. 2. Parlamentní opozice

Jednou z prvních Putinových akcí proti opozici bylo schválení Zákona o politických stranách v roce 2002, který znamenal zákaz volebních koalic, přičemž zákon byl při projednávání paradoxně podpořen opozicí. Další jeho ustanovení podmiňovala vznik stran vytvořením regionálních poboček o minimálně 100 členech, přičemž celkově měla mít strana alespoň 10 000 členů. V neposlední řadě byla prokuratuře svěřena pravomoc kontroly stranického financování. Při volbách do Státní dumy roku 2003 bylo registrováno již jen 64 politických stran, tedy o více než polovinu méně než při předchozích volbách (Semenov 2021: 583–584). Následovalo oslabení regionální politiky, respektive dosud víceméně protivládních gubernátorů (Hale 2005 dle Semenov 2021: 584). V rámci tohoto procesu byli gubernátoři mj. zbaveni mandátu v Radě federace a nakonec byly po teroristických útocích v Beslanu v září 2004 zrušeny přímé volby gubernátorů (Semenov 2021: 584). Výsledkem bylo, že v roce 2008 byli téměř

všichni gubernátoři členy vládní strany Jednotné Rusko (Reuter 2017 dle Semenov 2021: 584). V rámci dalších reforem volebního systému pak byl roku 2002 bez větší odezvy mezi veřejností přijat zákon O základních garancích volebních práv, který sjednotil regionální volební legislativu a zcela zrušil možnost nezávislé kandidatury do federálního parlamentu (Ivanchenko – Lyubarev 2007 dle Semenov 2021: 585). Opozice tak byla po volbách do Státní dumy z roku 2003 jasně rozdělena na parlamentní a mimoparlamentní (Semenov 2021: 585). Geľman identifikoval v ruské politice neformální pravidla, která rozhodují o autonomii politických aktérů vůči centru (Geľman 2005 dle March 2012: 244). Jasně nastavená neformální “pravidla hry” pro činnost opozice však v Rusku neexistují, jedná se spíše o proces setrvalého testování a opětovného vymezování hranic možného (Semenov 2021: 589).¹

V rámci těchto pravidel je otevřená kritika Dmitrije Medveděva a Vladimira Putina vnímána jako útok na samotný režim (Stanovaya 2009 dle March 2012: 244), platí zákaz spolupráce parlamentní opozice s tou mimoparlamentní a kritika režimu podléhá kontrole režimních struktur (Bunin 2010 dle March 2012: 244). Prezident Medveděv v roce 2011 změnil volební zákon: na jednu stranu uvolnil podmínky pro činnost politických stran a znovu zavedl přímé volby gubernátorů (Golosov 2012 dle Semenov 2021: 586), na stranu druhou ovšem přibyly další podmínky pro registraci stran pro volby do federálního parlamentu a pro účast v regionálních volbách byly nově potřeba podpisy členů místních zastupitelstev. Strany již zastoupené v Radě federace naopak nově nemusely předkládat petice pro kandidaturu ve volbách a zvýšil se objem jejich státního financování (Rogov 2018 dle Semenov 2021: 586–587).

Jak ukázal postup parlamentní opozice při globální finanční krizi v roce 2009, role parlamentní opozice je limitována jasně vymezeným prostorem (March 2012: 251), kdy se liberální demokraté, komunisté i Spravedlivé Rusko víceméně nepokoušeli navrhnout reálná řešení krize v parlamentu, a strany nebyly ani konzistentní ve svých veřejných

¹ Za příklad fungování těchto neformálních “pravidel” může být považována i trestní kauza Sergeje Furgala. Bývalý gubernátor Chabarovského kraje za Liberálně demokratickou stranu Ruska v regionálních volbách r. 2018 s přehledem zvítězil nad favorizovaným kandidátem Jednotného Ruska. V březnu 2020 byl zatčen a obviněn z organizování nájemných vražd, což vyvolalo rozsáhlé protesty Furgalových příznivců, kteří obvinění považují za vykonstruovanou. V únoru 2023 pak byl Sergej Furgal odsouzen k 22 letům vězení, viz VERNON, Will (2023). Sergei Furgal: Former Russian regional governor jailed in murder cases. *BBC*, 10. 2. 2023. (<https://www.bbc.com/news/world-europe-64601407>, 29. 3. 2023).

akcích (Bunin 2010 a Ivakhnik 2010 dle March 2012: 250). Ačkoliv se programově jednalo o větší či menší alternativy vůči současnému režimu, žádná ze stran se výrazněji nestavěla proti federální vládě, kritizováni byli jen s vládou spojení jednotlivci (March 2012: 251). Zatímco liberální demokraté a Spravedlivé Rusko podle Vladimira Geľmana víceméně reprodukují postoje vládního Jednotného Ruska, komunistická strana je jeho jediným reálným vyzyvatelem (Geľman 2008 dle March 2012: 242). Parlamentní opozice se po masových protestech v zimě 2011–2012 obávala ohrožení svého statu quo v důsledku potenciální změny režimu (Semenov 2021: 586). Např. po protestech ze zimy 2011–2012 se ukázalo, že stranám parlamentní opozice, které paradoxně těžily ze systému “chytrého hlasování” (viz podkapitola Alexej Navalnyj) stávající systém vyhovuje, takže nepodporovaly jeho změnu v podobě změny celého režimu (Geľman 2015: 181–182).

3. 3. Mimoparlamentní opozice

Vladimir Putin aplikoval ve vztahu k občanské společnosti nejprve princip centralizace v podobě vzniku Občanského fóra, respektive Občanské komory–platformy zástupců neziskových organizací, o jejichž výběru ošem rozhodovala kancelář prezidenta a regionální administrativy (Greene 2014: 92–103). Občanská komora funguje od roku 2004. V kontaktu s vládou mají nevládní neziskové organizace formálně být prostřednictvím úřadu Ombudsmana pro lidská práva v Rusku a skrze Radu prezidenta pro lidská práva a občanskou společnost (Evans 2015: 20).

Po Oranžové revoluci na Ukrajině v roce 2004 následovalo zhoršení zákonných podmínek provozu neziskových organizací, diskreditační mediální kampaň vůči vybraným subjektům a infiltrace neziskového sektoru vlastními, státem řízenými organizacemi (Greene 2014: 103–104). Restrikce nevládního sektoru v Rusku spočívá mj. v zákoně o nevládních neziskových organizacích z roku 2006, který zpřísnil pravidla pro podávání povinných zpráv a informací úřadům. Další problematickou právní normou je zákon z roku 2010, který stanovil nevládním neziskovým organizacím, jejichž činnost souvisí s politikou povinnost, aby se v případě financování ze zahraničí úředně registrovaly jako tzv. zahraniční agent (Evans 2015: 19). Ustanovení zákona i díky vágní definici “politické činnosti” omezila až 200 nevládních neziskových organizací působících v oblasti lidských práv, regulérnosti voleb a

životního prostředí (Semenov 2021: 588)². Ruská opozice byla rovněž terčem setrvalých útoků ze strany státních médií, čímž je snižována její důvěryhodnost u veřejnosti (Semenov 2021: 589).

Od roku 2004 do roku 2011 se většina protestů zaměřovala na každodenní problémy Rusů, přičemž právě v tomto období se počet protestů zvýšil (Evans 2015: 22). Pro generaci opozičníků vyrůstající do období pádu SSSR nebyly klíčové události 90. let jako Jelcinův konflikt s parlamentem či zánik Sovětského svazu, nýbrž snaha najít širšího jmenovatele pro opoziční platformu a vymezit se proti autoritářskému režimu. Důležitou roli stále hrála otázka minulosti. Naproti tomu generace vstupující do politického dění po roce 2010 se již zaměřovala výhradně na budoucnost (Gel'man 2015: 179). Prezident Dmitrij Medveděv dal svého času snížením úrovně státní represe opozici možnosti a platformy pro prosazování vlastních témat (Robertson 2009 a Clement 2013 dle Gel'man 2015: 179). Občanská společnost v tomto období díky účasti v režimních poradních orgánech přesměřovala svou pozornost od specifických partikulárních témat na výkon politické moci jako takový (Gel'man 2015: 179). Začaly vznikat nové kanály pro vyjadřování nespokojenosti s režimem, ať již šlo o volná uskupení na sociálních sítích nebo o nezávislou soukromou internetovou televizi Dožd' (Greene 2013 a Robertson 2013 dle Gel'man 2015: 180). Hlavním tématem opozičních hnutí byl nesouhlas s porušováním zákonů ze strany představitelů režimu, což se ukázalo jako vhodné nadstranické téma pro opozici bez ohledu na názorovou různorodost jejích proudů (Gel'man 2015: 180). V období od roku 2005 do roku 2015 byla trendem těsnější spolupráce opozičních politických stran a občanské společnosti spolu s rozšířením počtu protestujících (White 2015: 314).

Dne 24. září 2011 na schůzi vedení vládní strany Jednotné Rusko se prezident Medveděv vyslovil pro kandidaturu bývalého prezidenta a tehdejšího předsedy vlády Vladimira Putina v nadcházejících prezidentských volbách. Zatímco veřejnost byla tímto vývojem negativně zaskočena, oznámení mobilizovalo občanskou opozici. Na bulvár Čistyje Prudy byla později v reakci na prosincové parlamentní volby (a na podezření z manipulace s jejich výsledky) na 6. prosince 2011 svolána opoziční

² Nutno připomenout, že se jedná o zlomek ze zhruba 200 000 v Rusku působících nevládních neziskových organizací, viz SEMENOV, Andrei (2021). The rationale of organizational control: managing the political opposition in Putin's Russia. *European Political Science*, 20 (4), s. 588.

demonstrace, na které se však nepředpokládala větší účast. Jako první řečník vystoupil Vladimir Ryžkov, který byl následován např. Borisem Němcovem. Následovaly další demonstrace např. v podobě 50 000 protestujících na Blatném náměstí 10. prosince a demonstrace na Sacharovově bulváru dne 24. prosince s dvojnásobným počtem účastníků. Témata protestních shromáždění určovaly masově zakládané organizační komise (Greene 2014: 205–212). Na protestech vystoupily jako řečníci mnohé osobnosti veřejného života včetně občanských aktivistů (např. Alexej Navalnyj) či opozičních politiků (např. Vladimir Ryžkov, Boris Němcov, Michail Kasjanov), přičemž část z nich již předtím byla ve vzájemném kontaktu a navzájem spolupracovala (Volkov 2015: 41). Další protesty následovaly v únoru a březnu. Dne 6. května 2012, v den Putinovy inaugurace, pak 50–120 000 demonstrantů, organizovaných mj. Alexejem Navalným, došlo na Blatné náměstí, kde byli zastaveni a násilím rozehnáni pořádkovou policií (Greene 2014: 212–214).

Znovuzvolení Vladimira Putina prezidentem v březnu 2012 a jeho inaugurace o tři měsíce později znamenaly konec protirežimních protestů (White 2015: 319). Reakce režimu spočívala mj. ve zpřísnění trestů za násilnosti při protestech nebo ve striktnější kontrole internetu (Greene 2014: 216). Po zvolení Vladimira Putina prezidentem Ruské federace v roce 2012 se v opozici střetávaly dvě strategie dalšího postupu: budování stranické platformy na jedné straně a zvyšování účasti na protestech na druhé straně (Petrov et al. 2014 dle Geľman 2015: 182). Vůdkyně Hnutí za ochranu Chimského lesa, Jevgenija Čiriková, kandidovala v Chimkách do funkce starostky ve volbách do zastupitelstva v roce 2012. Její neúspěšná volební kampaň znamenala poslední širokou opoziční mobilizaci až do kandidatury Alexeje Navalného na funkci moskevského starosty o rok později (White 2015: 318–320). Volby do moskevského zastupitelstva v září 2013 byly vyhlášeny předčasně po rezignaci starosty Jurije Lužkova v červnu téhož roku (Greene 2014: 216–217). Opozičnickova kandidatura byla umožněna, jelikož ho režim nepovažoval za reálnou hrozbu (Geľman 2015: 184). Navalnyj se ve volbách umístil druhý s 27,24 % hlasů (Greene 2014: 217), hlasovalo pro něj přes 600 000 osob (Geľman 2015: 184).

Ruskou mimoparlamentní opozici tvrdě zasáhly státní represe následující po invazi Krymu a intervenci na Ukrajinu v roce 2014, doprovázené rozštěpením na část

podporující a část odsuzující tento vývoj (Geľman 2015: 187). V tomto kontextu byl významnou událostí moskevský Pochod za mír, konaný 15. března 2014, kterého se dle odhadů organizátorů zúčastnilo kolem 15 000 osob (Deutsche Welle 2014). Boris Němcov na počátku roku 2015 rozhodl o sepsání zprávy “Putin.Válka”, která měla za cíl popsat utajované zapojení Ruska do války na východě Ukrajiny. Dne 27. února 2015 byl ovšem Němcov v Moskvě zastřelen (Bennetts 2017: 292–294). Největšími občanskými protesty od roku 2012 byly protesty z roku 2017, které odstartovalo video Navalného fondu proti korupci, ve kterém byl Dmitrij Medveděv obviněn z korupce. Protesty, konané v době Navalného kampaně do prezidentských voleb v roce 2018, proběhly v 97 městech napříč Ruskem. Tyto protesty se, na rozdíl od těch ze zimy 2011–2012, již nebyly poznamenány antagonismy jednotlivých skupin aktivistů, ale opíraly se o vlastní hnutí v podobě místních poboček Navalného prezidentské kampaně. Po Navalného zadržení při jeho návratu do Ruska v lednu 2021 se celostátních protestů zúčastnilo nejprve zhruba 160 000 osob dne 23. ledna a 31. ledna pak účast činila 66 000 osob. Do poloviny ledna 2021 došlo v souvislosti s těmito protesty k více než 11 000 zatčení (Dollbaum – Lallouet – Noble 2021: 118–140).

Lze konstatovat, že právní normy přijaté převážně v průběhu prvních dvou funkčních období prezidenta Vladimira Putina si kladly za cíl zásadním způsobem omezit jak fungování parlamentní opozice (nikoliv výlučně) ve federálním parlamentu a stranické opozice jako takové, tak fungování občanské opozice v podobě nevládních neziskových organizací působících v občanské společnosti (Semenov 2021; Greene 2014; Ross 2015). Jednalo se o omezení jak na vstupu do politického systému a soutěže (podmínky pro založení politické strany a její registraci do voleb), tak v rámci běžného fungování (zprísňený úřední dohled nad fungováním politických stran a nevládních neziskových organizací) (Ross 2015; Semenov 2021). Zároveň v Rusku existují neformální pravidla fungování politického systému, která arbitrárně určuje režim. Postupem času tak bylo jasně definováno postavení systémové a nesystémové opozice, a vykrytalizovaly rozdíl mezi nimi: zatímco mimoparlamentní opozice se fakticky nepodílí na celostátní politice, je vystavena stupňující se státní represí a spoléhá se na aktivity občanské společnosti (zde převážně na pouliční protesty), systémová–tedy parlamentní opozice–se formálně podílí na výkonu politické moci skrze mandáty ve federálním parlamentu. Fakticky však s ohledem na výše zmíněná neformální pravidla nevykonává

roli opozice tak, jak je tradičně chápána. Namísto toho plní roli povolené radikální “alternativy” a režim utvrzující loajální opozice (March 2012; Gel'man 2015).

Na základě výše zmíněných charakteristik–neexistence reálné parlamentní opozice, (March 2012; Gel'man 2015) rigidnost politického systému (Semenov 2021), přesun občanské angažovanosti z veřejné do soukromé sféry (Greene 2014), centralizace státu (Semenov 2021), zásadní právní omezení pro fungování občanské společnosti a její kontrola ze strany státu (Ross 2015; Greene 2014), státní zásahy do mediálního prostoru (Semenov 2021), selektivní využívání represivních složek k potlačení opozice (Greene 2014), nesvobodné volby–lze konstatovat, že současné Rusko naplňuje teoretickou definici autoritářského režimu. Ruská občanská opozice se vyznačuje různorodostí aktérů i témat (Greene 2014; Gel'man 2015; Ross 2015). Zatímco do konce první dekády tohoto století se ruská občanská opozice zabývala především specifickými tématy bez nutné vazby na státní politiku (např. ochrana životního prostředí), na přelomu desetiletí se s pomocí internetu a sociálních sítí témata stále více politizovala. Rozhodujícím faktorem pro další vývoj její činnosti bylo oznámení Vladimira Putina o kandidatuře na prezidenta v roce 2012, kdy měl nahradit Dmitrije Medveděva a jím stanovený liberální kruz ve vnitřní politice. Reakcí na toto rozhodnutí byly masové protesty ze zimy 2011–2012, které přesahovaly do jara 2012 a doznívaly až v roce 2013. Na protestech, kterých se především v Moskvě opakovaně zúčastnily desítky tisíc lidí a kde hovořili přední představitelé ruské mimoparlamentní opozice (Ryžkov, Němcov, výrazně se zde angažoval i Navalnyj), bylo vyjadřováno znechucení z ignorance veřejnosti vládnoucí stranou a z dohodnuté změny ve funkci prezidenta. Protestující požadovali skutečnou změnu v prezidentském úřadě. Rozsáhlé protesty však byly na jaře 2012 potlačeny bezpečnostními složkami a následovalo další zpřísnění činnosti opozice. Jednalo se o nejvýznamnější vystoupení ruské občanské opozice, které představovalo zlom v jejím fungování (Gel'man 2015; Greene 2014; Semenov 2021).

Opoziční činnost se po protestech z let 2011–2012 soustředila na regionální politiku, kde zaznamenala relativní úspěchy. Do povědomí veřejnosti se výrazněji dostal Alexej Navalnyj coby kandidát opozice na pozici moskevského starosty ve volbách do zastupitelstva v roce 2013. Opakovaně (2017, 2021) dovedl organizovat masové opoziční protesty, které se staly největšími opozičními vystoupeními od protestů z let

2011–2012, a zároveň od protestního pochodu proti anexi Krymu v roce 2014. Navalnyj se tak zároveň vyprofiloval jako jeden z hlavních lídrů opozičního hnutí. Opozice opakovaně ukázala schopnost sestavit širokou koalici pro artikulování svých požadavků vůči režimu, tyto koalice však kvůli vnitřním sporům nemají delšího trvání. Hlavním rysem ruské občanské opozice nadále zůstává fragmentace a neschopnost artikulovat zásadní témata na veřejnosti.

4. Komparace vztahu ruské politické opozice k EU v letech 2012–2022

V této kapitole popíše postoj vybraných opozičních aktérů k událostem zkoumaného období (protivládní protesty v letech 2011–2012, anexe Krymu roku 2014, otrava Sergeje Skripala v roce 2018, otrava Alexeje Navalného v roce 2020 a jeho odsouzení v roce 2021 a rusko-ukrajinská krize na přelomu let 2021 a 2022), zda aktéři v této souvislosti akcentovali roli EU v těchto událostech a jak se v této souvislosti k EU vztahovali. Každá podkapitola je uvedena stručným popisem aktéra a jeho dosavadního postoje k EU.

4.1. Komunistická strana Ruské federace

Komunistická strana Ruské federace byla založena roku 1993 jako přímá právní nástupkyně Komunistické strany SSSR (Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii nedatováno a). Strana se identifikuje s marxismem-leninismem, prosazuje odklon od kapitalismu a ekonomického napojení na Západ a také zavedení socialistické ekonomiky (Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii nedatováno b). Dále se vyslovuje např. pro „*obnovu svazového státu*“ (Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii nedatováno b). Strana však v průběhu prvního čtvrtstoletí existence procházela momenty, kdy mezi parlamentními volbami rozsáhle používala sociálně demokratickou rétoriku a naopak před prezidentskými volbami se přikláněla k rétorice marxisticko-leninské. Od počátku 90. let také sílilo užívání kombinace nacionalistických a socialistických témat. V letech 1993–2008 se zároveň odehrávala vnitrostranická diskuze na půdorysu sociálně demokratických témat (Levintova 2011: 734–737).

V aktuálním stranickém programu není EU explicitně zmíněna (Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii nedatováno b). V prohlášení z XV. sjezdu strany v únoru 2013 bylo zmíněno, že se Evropský parlament spolu s OBSE a Parlamentním shromážděním Rady Evropy snažily „*postavit na roveň nacismus a komunismus*“ (Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii 2013a). Usnesení XVII. stranického sjezdu z května 2017 konstatovalo, že strana „*odsuzuje rusofobní hysterii v*

USA a EU” (Kommunističeskaya partiya Rossijskoy Federatsii 2017). V usnesení XV. sjezdu z února 2013 se pak strana vymezila proti liberální ekonomické politice vlády, která je pro Rusko škodlivá a „v plné míře odpovídá zájmům Západu” (Kommunističeskaya partiya Rossijskoy Federatsii 2013b).

Volby do Státní dumy v prosinci 2011, které byly spouštěčem masových protestů, strana odmítla uznat jako legitimní. Volební proces označila za zmanipulovaný a podpořila masové protesty coby výraz nespokojenosti veřejnosti (Kommunističeskaya partiya Rossijskoy Federatsii 2011). Následná vnitřní i vnější politika státu byla dne strany zradou na vůli obyvatel vyjádřenou v protestech (Kommunističeskaya partiya Rossijskoy Federatsii 2013b). Později moskevská organizace strany vyjádřila přesvědčení, že si legitimní pouliční protesty, na kterých komunistická strana participovala, svévolně přivlastnili pravicoví liberálové (KPRF-Moskva nedatováno a), kteří hodlali vztah Ruska se Západem posunout zpět do polohy, ve které byl za vlády prezidenta Jelcina, tedy „připojení k Západu” (KPRF-Moskva nedatováno b). Skupina těchto liberálů, včetně např. Němcova či Kasjanova, chtěla podle strany uskutečňovat prozápadní zahraniční politiku. Západ pak měl mít zájem ovládat protesty, jelikož „USA i Evropa si v podstatě přály, aby na postu prezidenta Ruska zůstal D. A. Medveděv, a ne V. V. Putin” (KPRF-Moskva nedatováno c).

Strana ústy svého předsedy Gennadije Zjuganova na plénu Státní dumy v březnu 2014 podpořila anexi Krymu. V souvislosti s Krymem zmínil údajné fašistické tendence v Evropě a snahu Evropy o údajnou snahu „postavit SSSR na roveň nacistickému Německu” (Kommunističeskaya partiya Rossijskoy Federatsii 2014). Poslanec Vasilij Lichačev pak v prosinci 2015, při příležitosti prodloužení unijních sankcí za anexi Krymu, označil ruské protisankce za oprávněnou reakci a celou situaci pojmenoval jako snahu přisoudit odpovědnost za konflikt na východě Ukrajiny Rusku (Kommunističeskaya partiya Rossijskoy Federatsii 2015). Otravu Sergeje Skripala a jeho dcery pak straničtí představitelé (např. poslanec Státní dumy a první místopředseda strany Jurij Afonin) označili za hru velmocí a jejich tajných služeb s cílem poškodit Rusko. Státy, které na útok reagovaly sankcemi, tak nejednají z vlastního rozhodnutí (Kommunističeskaya partiya Rossijskoy Federatsii 2018a). Politický poradce předsedy ústředního výboru strany Vjačeslav Tetjokin dal celou událost do souvislosti s

odchodem Spojeného království z EU–Británie se měla skrze aféru snažit vyvíjet tlak na Evropskou unii (Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii 2018b).

Otravu Alexeje Navalného v roce 2020 označil předseda strany Gennadij Zjuganov za provokaci „Anglosasů” (RIA Novosti 2020b). Navalnyj pak podle Zjuganova jedná v souladu se Západem a chce provést „ruský Majdan” (RIA Novosti 2021), a je agentem americké, britské a německé tajné služby (Izvestiya 2021). V souvislosti s EU a ukrajinskou krizí na přelomu let 2021 a 2022 pak např. poslanec Afonin v únoru 2022 vyličil „kolektivní Západ” (Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii 2022c) jako soubor aktérů (jmenoval konkrétně Německo a Francii) s alvlastními mocenskými ambicemi v mezinárodních vztazích (Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii 2022c). Při jiné příležitosti zmínil „pragmatický postoj” (Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii 2022b) Ruska a Maďarska, členského státu EU. Konečně Gennadij Zjuganov v únoru 2022 prohlásil, že Západ chce „okrást a zotročit Ukrajinu” (Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii 2022a).

Komunistická strana Ruské federace a její představitelé se o EU zmiňují především v souvislosti s údajnou dezinterpretací druhé světové války a s unijním ekonomickým modelem, který strana považuje za nepřátelský jako takový, a za škodlivý pro Rusko. Prizmatem odporu ke sbližování se Západem a k liberálně ekonomickému modelu se nesla i reakce strany na masové protesty z let 2011–2012. Ačkoliv strana odmítla volby jako zmanipulované a protesty podporovala, jejich celkové vyznění považovala za liberální a protesty za “ukradené” liberály napojenými na Západ. Strana podpořila anexi Krymu, přičemž se odkázala mj. na zpochybňování výkladu druhé světové války a “fašismus” v Evropě. V této souvislosti strana považovala unijní sankce za bezúčelné. Další události–otrava Skripalových a Alexeje Navalného a ukrajinská krize–jsou již vnímány prizmatem Ruska coby oběti mocenských snah a provokací Západu, a tedy i “Evropy”. Evropská unie, ve výstupech ruských komunistů fragmentovaný celek řízený USA, byla jmenovitě zmíněna jen minimálně. Strana na EU nahlíží, dle Wendtova dělení, jako na rivala–považuje vybrané kroky EU za nepřátelské (nebo původ vybraných událostí vidí i v EU), ale neakcentuje zničení Evropské unie.

4. 2. Liberálně-demokratická strana Ruska

Liberálně-demokratická strana Ruska se sama označuje za vlasteneckou a středově liberální, reálně se však profiluje jako silně pravicová a extrémně populistická, bývá však označována až jako „protofašistická“ (March 2012: 245). Po smrti dlouholetého předsedy Vladimira Žirinovského byl novým předsedou strany zvolen poslanec Státní dumy Leonid Sluckij (The Moscow Times 2022). Strana ve svém programu zmiňuje EU v souvislosti s požadavky „*uplatnit reciproční opatření*“ (LDPR nedatováno) v případě omezení činnosti ruských firem v EU a „*dosáhnout vyloučení pobaltských zemí z Evropské unie za diskriminaci Rusů*“ (LDPR nedatováno). Za nepřímé reference na EU lze považovat zmínky o snaze „*Podepsat se všemi evropskými zeměmi Chartu historického zhodnocení druhé světové války*“ (LDPR nedatováno) a „*Dosáhnout rozpuštění NATO a vytvoření ozbrojených sil Evropy bez účasti Spojených států*“ (LDPR nedatováno). Dále se EU týká programový bod „*navrácení všech území SSSR*“ (LDPR nedatováno)—Estonsko, Litva a Lotyšsko jsou členy EU. Žirinovskij svého času prohlásil, že je Evropa ovládána Německem (Rescheto 2018).

Tehdejší předseda poslanecké frakce LDPR ve Státní dumě Igor Lebeděv označil v prosinci 2011 protivládní protesty za „*nepokoje na Blatném náměstí*“ (RBS 2011) s účastí americké tajné služby (RBS 2011). LDPR iniciovala neúspěšné hlasování o zbavení mandátu poslance Ilji Ponomarjova a tří poslanců, kteří se při hlasování o legalizaci anexe Krymu zdrželi (TASS 2014). O „*návratu*“ (Gosudarstvennaya дума 2021) Krymu do Ruska hovořil v roce 2021 poslanec Sluckij (Gosudarstvennaya дума 2021), a při osmém výročí anexe o rok později i poslanec Státní dumy Boris Černyšov (LDPR 2022). Tehdejší předseda strany Žirinovskij byl v roce 2014 v souvislosti s anexí Krymu a podporou východoukrajinských proruských separatistů zařazen na sankční seznam EU (BBC News Russkaya služba 2014), tento krok však označil za osobní poctu a za logické vyústění dlouholetých postojů strany (Vesti 2014). Na sankčním seznamu se po legalizaci anexe Krymu ocitl i Sluckij (Kommersant 2014). Při příležitosti vraždy Borise Němcova Žirinovskij prohlásil, že Němcov byl řízen USA a vyslovil několik teorií o objednateli vraždy, ze které obvinil např. stranu PARNAS (Ivashkina 2015) či ukrajinskou tajnou službu SBU (NTV 2015).

Otrava Sergeje a Julie Skripalových pak byla britskou provokací s cílem poškodit Rusko před tamními prezidentskými volbami (RIA Novosti 2018a) a likvidace Skripala–dle Žirinovského agenta britské tajné služby–typickou ukázkou práce tajných služeb (RIA Novosti 2018b). Navalného pak označil za agenta americké (Vesti 2021), při jiné příležitosti německé tajné služby (Gur’jev 2021), který chce provést ruskou verzi Euromajdanu (Ivanov – Mukhametshina 2021). V souvislosti s ukrajinskou krizí na přelomu let 2021 a 2022 vyzval Žirinovskij k vojenskému útoku nejen na Ukrajinu, ale i na Západ (Kir’yanov 2021).

Liberálně-demokratická strana Ruska dlouhodobě projevuje krajně nacionalistický diskurz. Na Evropskou unii strana nahlíží prizmatem agresivního prosazování ruských národních zájmů, či prizmatem sovětské imperiální politiky vůči bývalým sovětským republikám. Strana podpořila anexi Krymu a vyzvala k tomu, aby byli mandátu zbaveni ti poslanci Státní dumy, kteří nehlasovali pro návrh. Protesty v letech 2011–2012, vražda Borise Němcova, otrava Skripalových i otrava Alexeje Navalného, to vše jsou v pohledu LDPR agresivní akce západních tajných služeb. V této souvislosti pak bývají zmiňovány hlavně Spojené království, USA a Německo. Evropská unie byla v souvislosti s těmito tématy zmiňována minimálně. V souvislosti s ukrajinskou krizí v letech 2021–2022 pak tehdejší předseda strany Žirinovskij vyzval k napadení Ukrajiny i Západu. Liberálně demokratická strana vnímá vybrané kroky EU jako nepřátelské a nebo implikuje vybrané události jako širší součást nepřátelských akcí Západu. S pomocí Wendtovy typologie tak z výroků jasně vyplývá, že strana vnímá EU jako nepřítele–takto lze interpretovat např. Žirinovského výrok o vojenských akcích vůči “Západu” (tedy implicitně i EU). V programu je ovšem patrný prvek rivalství–nejasná zmínka o “připojení” pobaltských republik k Rusku (a s tím spojené vystoupení těchto států z EU) či odvetná opatření vůči evropským firmám působícím v Rusku jsou toho jasným dokladem. Obě výrokové roviny jsou však v souladu s krajně nacionalistickým kurzem strany.

4. 3. Spravedlivé Rusko

Politická strana Spravedlivé Rusko, od roku 2021 plným názvem Spravedlivé Rusko-Patrioti-Za pravdu, je produktem spojení tří menších politických stran–Vlasti, Strany Života a Strany důchodců (March 2015: 104), přičemž zformování nového

politického celku začalo roku 2006 a bylo dokončeno v roce 2007 (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu nedatováno a). Strana, vytvořená za pomoci vládnoucího režimu (March 2015: 104) se ideově hlásí k sociální demokracii (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu nedatováno a). V oblasti zahraniční politiky strana přikládá velkou důležitost „rozvoji vztahů se zeměmi SNS a blízkého zahraničí“ (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu 2016: 97). Vztahy s EU a jejími členskými státy by měly být založeny „na pragmatickém základě obecně demokratických hodnot a vyvážené rovnováhy zájmů, bez použití dvojích standardů v politickoekonomických a humanitárních otázkách“ (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu 2016: 96).

Poslanec Státní dumy Ivan Gračev v roce 2014 popsal EU jako zásadním způsobem závislou na Rusku v podobě exportu energetických surovin do EU (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu 2014b). Ve stejném duchu se vyjádřil předseda poslanecké frakce Spravedlivého Ruska Michail Jemeljanov, který se navíc zmínil o údajných krocích USA směřujících k poškození unijní ekonomiky (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu 2018d). Člen Ústřední kontrolně-revizní komise strany Alexandr Romanovič (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu nedatováno b) v roce 2020 v souvislosti s pandemií onemocnění COVID-19 označil reakci EU na pandemii jako neefektivní a poznamenanou údajným neférovým chováním Německa k jižním členským státům. Reakce EU na světovou finanční krizi v roce 2008 zatížila především občany EU a unijní sociální politika je podle poslance Romanoviče neadekvátní, jelikož podle něj spočívá především v úsporách a zvyšování zisku členských států (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu 2020b).

V lednu 2012, měsíc po volbách do Státní dumy, zmínil předseda strany Sergej Mironov falšování volebních výsledků a podpořil protesty (na demonstraci na Blatném náměstí 10. prosince 2011 poslal čtyři poslance strany). Mironov však tehdy odmítl spolupracovat s mimoparlamentní opozicí kvůli odporu k jejím představitelům (Mironov Sergey Mikhaylovich 2012). Na tyto antipatie se odvolával i v interview o čtyři roky později, přičemž zkritizoval mimoparlamentní opozici za nedostatek programu a odsoudil tehdejší výroky Gennadije Gukova (Gazeta.ru 2016). S výjimkou poslance Ilji Ponomarjova, u kterého byl krátce poté zahájen proces odebrání mandátu

a bylo zahájeno jeho trestního stíhání, hlasovali ve věci právní legalizace anexe Krymu všichni poslanci Spravedlivého Ruska ve shodě se zbytkem Státní dumy, tedy pro návrh (Radio Free Europe/Radio Liberty 2015). Před tímto hlasováním byl Mironov zařazen na sankční seznam EU, což však považoval za poctu (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu 2014a). Roku 2020 pak Mironov zmínil, že EU doufá v opětovné oddělení Krymu od Ruska v případě, že Vladimir Putin opustí funkci prezidenta (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu 2020a). Vražda Borise Němcova byla podle Mironova tragickou událostí, která však prospěla odpůrcům ruské zahraniční politiky a její nezávislé povahy (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu 2015).

Otrava Sergeje Skripala a jeho dcery byla podle Mironova britskou kampaní, šlo o „cynickou provokaci“ (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu 2018c). Strana navrhla, aby konkrétně otrava Julie Skripalové byla vyšetřována příslušnými ruskými orgány (RIA Novosti 2018c). Podle poslance Státní dumy Alexeje Čepy „*je to prakticky kopie toho, co se kdysi stalo s Litviněnkem*“ (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu 2018b). Poslanec Alexandr Romanovič odsoudil následné vyhoštění ruských diplomatů ze Spojeného království jako provokaci namířenou vůči Rusku (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu 2018a). Při návratu Alexeje Navalného z Německa do Ruska v lednu 2021 Mironov prohlásil, že Navalného otrava nebyla řádně vyšetřena, a že Navalnyj je „*zrádce, loutka v cizích rukou*“ (Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu 2021). K hrozbě unijních sankcí v případě ruské invaze na Ukrajinu v únoru 2022 Mironov zmínil ekonomickou závislost EU na Rusku a možnost přerušení vzájemných ekonomických vztahů ze strany Ruska, přičemž odmítl že by hrozila ruská invaze na Ukrajinu (Mironov Sergey Mikhaylovich 2022a). O tři měsíce později pak v souvislosti s výroky unijních představitelů o budoucím členství Ukrajiny v EU prohlásil, že „*Západ Ukrajinu potřeboval pouze jako projekt “anti Ruska”, který ruská armáda brzy ukončí*“ (Mironov Sergey Mikhaylovich 2022b).

Spravedlivé Rusko vnímá vztah Rusko–EU primárně prizmatem obchodní výměny při zmínění údajné unijní ekonomické závislosti na Rusku. Ve stranickém programu je přímo uveden požadavek na oboustranně výhodný formát vztahů. Sociální dimenzi unijní politiky (v souvislosti s pandemií COVID-19 či světovou finanční krizí z roku 2008) vnímá strana (jakožto proklamovaně sociálně demokratická) jako nedostatečnou.

Ve vyjádřeních stranických představitelů opět zaznívá narativ EU jako oběti mocenského působení USA. Předseda strany Mironov podpořil protesty z let 2011–2012, distancoval se však jak od jejich nesystémových vůdců, tak od chování stranického poslance Dmitrije Gudkova v dané době. Jakýkoliv druh napojení protestů na EU či šířeji na Západ nebylo v dohledaných výročích zmíněno. Strana podporuje anexi Krymu (a zdůrazňuje nesouhlasné stanovisko EU) a sankce mířící na stranické představitele nechávají vedení strany chladnými. Otrava Skripalových je ve veřejných výstupech strany nahlížena jako protiruská provokace řízená Spojeným královstvím. Alexej Navalnyj je pak podle předsedy strany zrádcem řízeným cizími mocnostmi. Unijní závislost na dodávkách ruských energetických surovin byla zmíněna i v souvislosti s ukrajinskou krizí, kdy Sergej Mironov zmínil narativ Ukrajiny coby “projektu” řízeného Západem za účelem zničení Ruska. Zároveň pak těsně před ruským útokem na Ukrajinu odmítl spekulace o invazi. Dle Wendtovy typologie strana nahlíží na EU jako na rivala–jako u předchozích dvou stran je i v případě Spravedlivého Ruska EU vnímána jako zdroj nepřátelských aktivit, ve zkoumaných výročích však hrála hlavní roli ekonomická interdependence EU a Ruska, zde prezentovaná čistě jako závislost Evropské unie na ruských zdrojích.

4. 4. Noví lidé

V březnu 2020 byla v Moskvě založena politická strana Noví lidé (RIA Novosti 2020a), jejímž předsedou se v srpnu 2020 stal Alexej Něčajev (Novyye lyudi nedatováno a). Při popisu strany v roce 2021 fakticky zmínil základy postmodernismu v politické ideologii (Kulagin 2021). Strana jako jednu ze svých nosných myšlenek zmiňuje „komunitarismus” (Novyye lyudi 2021b), v obecné rovině lze říci, že program nese výrazné znaky humanismu (Novyye lyudi nedatováno b). Ohledně zahraničněpolitických pozic strany lze říci, že se strana zasazuje za multilateralismus (především v oblasti humanitární pomoci), ale trvá na velmocenském statusu Ruska. Evropská unie v programu není zmíněna (Novyye lyudi 2021a).

V lednu 2022 dal Něčajev jasně najevo, že si nepřeje válku., a místo toho adresoval poslance Státní dumy spřáním věnovat se sociálním tématům (Regnum 2022). Čtyři dny poté však při interpelacích na ministra zahraničních věcí Sergeje Lavrova ve Státní dumě zmínil válku jako možné východisko ukrajinské krize, přičemž zmínil údajnou

rozpínavost NATO a obvinil Západ z provokací a obnovování rétoriky bipolárního konfliktu (Novyye lyudi 2022a). V den ruské invaze na dosud neokupované území Ukrajiny strana zveřejnila článek o pomoci uprchlíkům z Ruskem okupovaných oblastí (Novyye lyudi 2022b) a necelé tři týdny poté pak předseda strany Něčajev označil odchod západních firem a značek z Ruska za součást ekonomické války vedené Západem (Novyye lyudi 2022c).

Stranický program relativně nové strany je značně nesourodý. Nedohledal jsem žádné zpětné vyjádření strany nebo jejích představitelů k otravě Skripalových, otravě Alexeje Navalného, vraždě Borise Němcova či k anexi Krymu. Rovněž jsem nedohledal vyjádření k těmto tématům, ve kterých by byla zmíněna EU. Strana po umírněných vyjádřeních k ukrajinské krizi plně podpořila kremelský narativ následné invaze na Ukrajinu. Z hlediska Wendtovy typologie strana nahlíží na EU jako na rivala, ačkoliv EU není implicitně jmenována (viz prohlášení ke stažení západních společností z Ruska).

4. 5. Strana lidové svobody (PARNAS)

Strana lidové svobody má své počátky ve Straně lidové svobody-Za Rusko bez svévole a korupce, politické formaci založené r. 2010 mj. Borisem Němcovem, Vladimirem Ryžkovem a Michaiilem Kasjanovem. Po obnovení registrace Republikánské strany Ruska, na jejíž více než stoletou historii navázala, začala strana od roku 2012 působit pod nynějším názvem (Partiya narodnoy svobody nedatováno a). Programově se strana profiluje jako liberální subjekt s důrazem na boj proti korupci a dodržování občanských práv a svobod, vymezuje se proti Putinovu režimu–prezidentský mandát např. navrhuje omezit pouze na max. dva čtyřleté mandáty na osobu (Partiya narodnoy svobody nedatováno c). Sebe samu nazývá stranou „evropské volby“ (Partiya narodnoy svobody nedatováno b) a klade si za cíl „konsolidovat Rusy, kteří jsou připraveni bránit demokratické principy a myšlenku příslušnosti země k evropské civilizaci s jejími liberálními hodnotami“ (Partiya narodnoy svobody nedatováno b). V programu strana jako jeden ze svých cílů popisuje „Stát se součástí společného evropského prostoru orientujícího se na všestrannou integraci s Evropskou unií“ (Partiya narodnoy svobody nedatováno c), jedním z bodů jsou i „přátelské vztahy“ (Partiya narodnoy svobody nedatováno c) s postsovětskými státy a ostatními ruskými sousedy. Dalším

programovým bodem týkajícím se EU jsou vytvoření dohody o celní unii a zóně volného obchodu s EU či přijetí evropských standardů. Konkrétním bodem ekonomické spolupráce s EU by měly být např. obchodní aktivity v Kaliningradské oblasti–budoucí zóny volného obchodu s bezvízovým vstupem pro občany EU (Partiya narodnoy svobody nedatováno c). Strana v únoru 2022 rozhodně odmítla ruskou konforntační rétoriku vůči NATO v souvislosti s ukrajinskou krizí, a označila NATO za ruského spojence (Gorbachev 2022).

Z popisovaných politických subjektů je Strana lidové svobody politickou stranou s největším programovým důrazem na vztahy s EU. Tyto hodlá strana rozvíjet především v ekonomické oblasti, neopomíná však ani hodnotovou stránku věci v podobě přihlášení se k evropské civilizaci. Dle Wendta tak lze konstatovat, že Strana lidové svobody vnímá EU jako přítele. Nyní bych se chtěl pokusit podrobněji popsat postoj zakládajících členů strany a jejich vysokých představitelů–Borise Němcova, Michaila Kasjanova a Vladimira Ryžkova–k Evropské unii.

4. 5. 1. Boris Němcov

Boris Němcov patřil ke spoluzakladatelům Strany lidové svobody a byl jejím spolupředsedou (Partiya narodnoy svobody nedatováno a). Politicky aktivní byl Němcov od počátku 90. let minulého století: když mu byla odepřena kandidatura ve volbách do Shromáždění lidových zástupců, byl roku 1990 zvolen jak poslancem ruského svazového parlamentu, a s podporou svazového prezidenta Jelcina se stal prezidentovým zástupcem (gubernátorem) v Nižněnovgorodské oblasti, v roce 1993 byl zvolen členem Rady federace, horní komory ruského parlamentu. V roce 1997 se stal místopředsedou vlády premiéra Anatolije Čubajse, kdy se pokoušel v Rusku, toho času přecházejícímu k tržní ekonomice, vytvořit transparentní a férové ekonomické prostředí. Ruská ekonomická krize v roce 1998 však stála Němcova, i celou generaci mladých reformátorů, jejich pozice (v srpnu toho roku rezignoval jako místopředseda vlády). Po ukončení své politické kariéry přešel do opozice (Mommen 2016: 5–20).

Boris Němcov byl jednou z hlavních osobností masových protivládních protestů z let 2011–2012 (viz podkapitola Mimoparlamentní opozice). Němcov v roce 2014 rozhodně odmítl anexi Krymu coby porušení teritoriální integrity Ukrajiny, a to s odkazem na její

ruské garance (Sokolov 2014a). Později toho roku pak označil unijní sankce přijaté v souvislosti s anexí Krymu az slabší, než sankce americké (Sokolov 2014b). V únoru 2015 byl Boris Němcov v Moskvě zavražděn (viz podkapitola Mimoparlamentní opozice).

Boris Němcov patřil k předním postavám masových protestů z let 2011–2012. Boris Němcov jasně odsoudil anexi Krymu. V této souvislosti se vyjádřil k postoji EU, Němcovovi konkrétně unijní sankce připadaly nedostatečné. Vzhledem k Němcovově smrti v roce 2015 nebylo možné nalézt jeho vyjádření k dalším zkoumaným událostem. Na základě výše uvedeného lze konstatovat, že dle Wendtovy typologie vnímal Němcov Evropskou unii jako přítele.

4. 5. 2. Michail Kasjanov

Michail Kasjanov pracoval od roku 1993 na ruském ministerstvu financí, od roku 1995 vykonával úřad náměstka ministra financí a od roku 1999 byl ministrem financí a členem Bezpečnostní rady. V roce 2000 byl jmenován vicepremiérem ve federální vládě a v letech 2000–2004 Kasjanov působil jako ruský premiér, než byl spolu s celou vládou odvolán prezidentem Putinem. Roku 2005 Kasjanov přešel do opozice a kriticky se vyjadřoval k nejrůznějším aspektům Putinova režimu, od ekonomických otázek až po záležitosti svobody médií. Od roku 2012 byl spolupředsedou strany PARNAS, přičemž post předsedy získal po vraždě Borise Němcova (Mikhail Kasyanov nedatováno). Byl jednou z hlavních postav protivládních protestů z let 2011–2012 (viz podkapitola Mimoparlamentní opozice).

Usnesení Evropského parlamentu o ruských prezidentských volbách z roku 2012 Kasjanov přijal pozitivně a podotkl, že EU je pro Rusko důležitým partnerem (Sharyy 2012). Na sjezdu republikánské strany, který předcházela vzniku strany PARNAS, Kasjanov uvedl, že hodlá být v intenzivním styku s poslanci Evropského parlamentu a se zástupci Rady Evropy (Gal'perovich 2012). V souvislosti s výhružkou ze strany Ramzana Kadyrova Kasjanov vyjádřil lítost nad absencí unijní verze Magnitského zákona (Esipov 2016). V této souvislosti vyjádřil tehdejší velvyslanec EU v Rusku Vygaudas Ušackas Kasjanovovi v telefonním rozhovoru své znechucení danou událostí (Nastoyashcheye Vremya 2016). Kasjanov rázně odmítl anexi Krymu (Azar 2015) a

podpořil ještě širší protiruské sankce namířené na ruskou režimní elitu v reakci na anexi Krymu (Atlantic Council 2014). Odsoudil ruskou invazi na Ukrajinu z února 2022, načež v červnu téhož roku opustil Rusko (AFP 2022b).

Michail Kasjanov působil dlouhodobě v nejvyšších patrech ruské celostátní politiky (ministr financí, předseda vlády). Účastnil se protestů v letech 2011–2012. Kasjanov odmítl anexi Krymu a vyzval ke tvrdším protiruským sankcím ze strany EU. Udržuje kontakty se zástupci EU v Rusku (velvyslanec EU), jeho akceschopnost je však v současné době omezená z důvodu exilu. Nepodařilo se najít Kasjanovovy výroky o vraždě Borise Němcova, otravě Skripalových, otravě Alexeje Navalného a ukrajinské krizi, ve kterých by byla jakkoliv zmíněna EU. Přesto lze však na základě dohledaných výroků a Kasjanovova jednání lze s Wendtem konstatovat, že Kasjanov vnímá Evropskou unii jako přítele (podpora unijních sankcí za anexi Krymu, osobní kontakty, široká podpora pozice EU vůči Rusku ve věci lidských práv).

4. 5. 3. Vladimir Ryžkov

Vladimir Ryžkov je bývalý poslanec Státní dumy (Radio Svoboda 2021). Byl jednou z tváří masových protestů v letech 2011–2012 (viz podkapitola Mimoparlamentní opozice). Do roku 2014 byl spolupředsedou Strany lidové svobody, kterou pomáhal založit (Partiya narodnoy svobody nedatováno a). Ve volbách do Státní dumy v roce 2016 za tuto stranu ovšem nekandidoval (Dollbaum – Lallouet – Noble 2021: 91). V roce 2021 byl zvolen poslancem moskevské městské dumy (Radio Svoboda 2021), k roku 2019 působil jako vyučující na Vysoké škole ekonomické v Moskvě (Natsional'nyy issledovatel'skiy universitet Vysshaya shkola ekonomiki 2019).

Vladimir Ryžkov v roce 2016 pořádal na Altaji ekonomické fórum, kterého se měl zúčastnit i tehdejší velvyslanec EU v Rusku Ušackas, akce však byla rozpuštěna policií (RBS 2016). Ve věci konfliktu na Donbasu navrhl kompromis výhodný jak pro EU, tak pro Rusko, jelikož právě válka na Donbasu podle Ryžkova znemožňuje standardní vztahy s EU (a Ukrajinou) (Ryžkov 2019: 16–17). Navrhoval, aby EU přispěla k implementaci Minských dohod s tím, že EU má uznat „svůj díl odpovědnosti za krizi” (Ryžkov 2019: 17). Evropská unie podle Ryžkova „musí uznat skutečnost rozsáhlých zájmů Ruska” (Ryžkov 2019: 18) v oblasti států Východního partnerství. Domnívá se

také, že existuje potenciál spolupráce mezi EU a Eurasijskou ekonomickou unií (Ryzhkov 2019: 18). Ryzhkov v roce 2014 odmítl uznat, že kontrola Krymu Ruskem je legitimní, přičemž území označil za z právního hlediska sporné a přirovnal ho k Severnímu Kypru (Krim. Realii 2014). Později se vyslovil pro uznání anexe jako nové reality ze strany EU a pro to, aby bylo referendum z roku 2014 bráno Evropskou unií v potaz. Ryzhkov označil anexi Krymu a válku na Donbase za hlavní neuralgické body ve vztazích EU a Ruska, větší důležitost však přikládal válce na Donbasu (Ryzhkov 2019: 16). Vyjádřil politování nad vraždou Borise Němova, kterou dal do souvislosti s dalšími dvěma vraždami federálně působících politiků (TASS 2015). Ohledně otravy Alexeje Navalného zmínil spojitost s ruským vládním režimem (Sokolov 2020).

Vladimir Ryzhkov byl jednou z výrazných osobností protestů z let 2011–2012. Nejprve odmítl myšlenku, že by Rusko vykonávalo na Krymu legitimní kontrolu, ale poloostrov označil za sporný a později vyzval k akceptaci ruské kontroly nad ním. V minulosti Ryzhkov udržoval kontakt s EU a rozsáhle se teoreticky věnoval popisu vztahu EU a Ruska a budoucnosti tohoto vztahu. Tu spatřoval mimo jiné právě ve vyřešení války na Donbasu. Celkově vzato ve zkoumaném období Ryzhkov vypracoval koherentní základ pro uvažování o rusko-unijních vztazích a pro jejich další rozvoj. Nepodařilo se mi dohledat výroky, ve kterých by Ryzhkov hovořil o EU v souvislosti s otravou Skripalových a Alexeje Navalného či v souvislosti s vraždou Borise Němcova. Rovněž jsem nedohledal, že by se Ryzhkov o EU zmínil během protivládních protestů z let 2011–2012. Ryzhkov na EU, dle Wendtovy teorie, nahlíží převážně jako na přítele (kontakty s velvyslancem EU, podpora unijních sankcí po anexi Krymu, spolupráce EU a Eurasijské ekonomické unie, zájem na vyřešení konfliktu na Donbasu a anexe Krymu), přičemž akcentuje vzájemnou spolupráci. Jeho pozice vůči Krymu se však liší od pozice Evropské unie, kdy Ryzhkov připouští legitimitu ruského územního nároku. V oblasti států Východního partnerství se pak Ryzhkov dívá na EU jako na rivala (EU coby aktér vstupující do zóny legitimních politických zájmů Ruska).

4. 6. Alexej Navalnyj

Alexej Navalnyj vstoupil do oblasti politiky v roce 2000, kdy se stal členem strany Jabloko (Bennetts 2017: 85). Angažoval se v hnutí proti pokácení Chimského lesa (White 2015: 318), okolo roku 2010 si získal proslulost coby politický protikorupční

aktivista. V roce 2007 byl z Jabloka vyloučen kvůli organizaci Ruského pochodu, již předtím se ovšem dopustil otevřeně protiimigračních a krajně nacionalistických akcí a projevů (Bennetts 2017: 88–93). Od roku 2011 Navalného popularita strmě rostla (Dollbaum – Lallouet – Noble 2021: 117). V té době se zapojil do rozsáhlých protivládních protestů, při kterých byl zatčen (viz podkapitola Mimoparlamentní opozice). Od období let 2011–2013 s masovými protesty pracoval Alexej Navalnyj, který je používal pro mobilizaci veřejnosti ve prospěch svého protikorupčního hnutí. Veřejnost zároveň viděla Navalného jako nositele změny politické kultury. Navalnyj udělal z protestů pravidelnou akci a způsob vyjádření dlouhodobých politických postojů namísto jednorázového vyjádření nesouhlasu (Dollbaum – Lallouet – Noble 2021: 104–107).

Od roku 2012 se Alexej Navalnyj celkem devětkrát neúspěšně pokoušel zaregistrovat svou politickou stranu u ministerstva spravedlnosti (nejnověji v roce 2019 pod názvem Rusko pro budoucnost) I přes nesouhlasné rozhodnutí ESLP nebyl Navalnyj, s poukazem na své pravomocné odsouzení, připuštěn Ústřední volební komisí k prezidentským volbám a jeho žádost byla v prosinci 2017 zamítnuta (Semenov 2021: 587). Kandidaturu v prezidentských volbách v roce 2018 Navalnyj oznámil již v prosinci 2016, ačkoliv mu bylo jasné, že mu kandidatura bude s největší pravděpodobností znemožněna. Navalného hnutí oslovilo více, než liberálního městského středostavovského voliče. Protesty (konané v době Navalného prezidentské kampaně) související s videem Navalného fondu obviňujícím Dmitrije Medveděva z korupce v roce 2017 byly s 97 zúčastněnými městy největšími občanskými protesty od roku 2012 (Dollbaum – Lallouet – Noble 2021: 116–127).

Tyto protesty, na rozdíl od protestů z let 2011–2012, již nezávisely na antagonismech jednotlivých skupin aktivistů, ale opíraly se o vlastní hnutí v podobě místních poboček Navalného prezidentské kampaně. Centra, která nabízela veřejnosti širokou škálu tematických přednášek, byla součástí místní občanské společnosti, a nikoliv jen z Moskvy řízenými pobočkami celonárodního hnutí (Dollbaum – Lallouet – Noble 2021: 118–122). V srpnu 2020 byl Alexej Navalnyj během cesty po Rusku otráven bojovou látkou novičok a následně upadl do komatu, načež byl letecky přepraven do Berlína. Zde byl po zotavení propuštěn z nemocnice, přičemž po něm ruské orgány trestního

řízení vyhlásily pátrání v souvislosti s neplněním podmínek předchozího podmíněného trestu (BBC News 2021). Po Navalného zadržení při jeho návratu do Ruska v lednu 2021 byly po celém Rusku ohlášeny protesty, na které dorazilo nejprve zhruba 160 000 osob dne 23. ledna a 31. ledna pak 66 000 osob. Na sociální síť Tik Tok se masově vyskytovala videa na Navalného podporu. Do poloviny ledna došlo v souvislosti s těmito protesty k více než 11 000 zatčením (Dollbaum – Lallouet – Noble 2021: 127–140).

Navalného tříletý podmíněný trest vězení byl rozsudkem soudu změněn na nepodmíněný, což EU odsoudila ústy vysokého představitele pro zahraniční věci a bezpečnostní politiku Josepa Borella (Council of the EU 2021). Borell před svou návštěvou Moskvy v únoru 2021 neúspěšně žádal o možnost Navalného ve vězení navštívit (Rettman 2021). V prosinci téhož roku pak Evropský parlament Navalnému udělil Sacharovovu cenu. Ocenění převzala aktivistova dcera Darja, která při této příležitosti přečetla dopis, v němž Navalnyj označil Rusko za součást Evropy (European Parliament 2021). Alexej Navalnyj v únoru 2022 odsoudil invazi na Ukrajinu (AFP 2022a). V březnu 2022 byl Alexej Navalnyj odsouzen k trestu 9 let vězení za podvod (Reuters 2022). Těžiště Navalného výroků či politického programu spočívá v domácích záležitostech, nikoliv v zahraniční politice (Patalakh 2018: 12). Alexej Navalnyj uznal anexi Krymu jako novou realitu (Polikhovich 2015), při jiných příležitostech se v souvislosti s otázkou Krymu vyslovil pro řádné referendum (Patalakh 2018: 13). Vztah s EU vnímá primárně prizmatem obchodní bilance a vyjádřil se pro to, aby byl založen na rovnosti, přičemž hovořil šířeji o spolupráci se Západem (Patalakh 2018: 16).

Alexej Navalnyj patří v současné době k opozičním lídrům s největším potenciálem občanské mobilizace. Jeho pozice ve vztazích k EU je však nekonkrétní, zaměřuje se primárně na téma ekonomiky. Navalnyj uznal anexi Krymu, kterou EU odsoudila. Akcentoval tedy vztah ekonomické interdependence mezi EU a Ruskem, kterou však zároveň se však vymezil proti pozici Evropské unie ve věci anexe Krymu. Navalnyj se ovšem nijak neohradil proti svému ocenění Sacharovovou cenou ze strany Evropského parlamentu. Percepci EU u Alexeje Navalného tak nelze dle Wendtovy typologie jednoznačně zařadit, nejbližší Navalného vyjádřením je však vnímání EU coby přítele. Nepodařilo se mi dohledat Navalného vyjádření, ve kterém by se o EU vyjadřoval v

souvislosti s otravou Skripalových, s vraždou Borise Němcova či v souvislosti s protivládními protesty v letech 2011–2012.

5. Závěr

Percepce Evropské unii v zahraniční politice Ruské federace prošla všemi kategoriemi percepce ostatních aktérů mezinárodních vztahů dle Alexandra Wendta. Od pozice přítele v 90. letech, přes pozici rivala v prvním desetiletí 21. století až po pozici EU coby nepřítele (po Euromajdanu a anexi Krymu s vrcholem v podobě ruské invaze na Ukrajinu v roce 2022). Klíčovými byly roky 2012–2022, období řady událostí, jež tuto změnu akcelerovaly (protivládní protesty z let 2011–2012, anexe Krymu, otrava Sergeje a Julie Skripalových, otrava Alexeje Navalného a ukrajinská krize na přelomu let 2021–2022). Na konci tohoto období je pak drtivá většina vzájemných vztahů zásadním způsobem narušená a bývalá rozsáhlá interdependence je minulostí. Změnil i ruský politický režim, toho času plně autoritářský. Předmětem mého zkoumání však nebyla percepce na straně reprezentantů ruské vlády, nýbrž náhled představitelů opozice. Tu lze rozdělit na parlamentní–režimem tolerovanou alternativu s omezeným postavením v politickém systému, a mimoparlamentní, tedy množinu neregistrovaných stran a občanských aktivistů vystavenou represím autoritářského režimu a vnitřním neshodám.

V postoji parlamentní opozice k EU ve zkoumaném období převažoval postoj EU coby rivala dle Wendta, s výjimkou vyjádření LDPR k ukrajinské krizi. Všechny strany fakticky kopírují kremelský narativ EU coby aktéra vměšujícího se do ruských záležitostí prostřednictvím nejrůznějších provokací, jen k EU samotné zaujímají diferencovanější přístup dle ideologické pozice (komunistická strana dle použitých zdrojů vidí jako negativum unijní ekonomický model a údajné pokřivené interpretace druhé světové války, Spravedlivé Rusko považuje unijní sociální politiku za chybnou, LDPR pak přímo vznáší teritoriální nároky na vybrané členské státy; pozice Nových lidí je nejednoznačná). Narativ “kolektivního Západu” je u parlamentní opozice obzvláště silný–častěji je ve výrocích zmíněn Západ jako takový, než explicitně EU. Vnímání mimoparlamentní pak můžeme s Wendtem určit tak, že se nachází převážně na úrovni přítele, kdy tento postoj zaujímají všechny zkoumané subjekty. Takřka všechny subjekty akcentovaly především ekonomickou interdependenci. Strana PARNAS pak EU považuje fakticky za vzor v normativní rovině. Postoje Vladimira Ryžkova a Michaila Kasjanova v tomto smyslu působí jako nejpropracovanější, kdy jsou doplněny i o osobní kontakty s představiteli EU. Paradoxně, zatímco Ryžkov a Kasjanov v současné

době nemají většího významu (obzvláště co se týče popularity u veřejnosti), pozice nejvýznamnějšího představitele současné ruské opozice, Alexeje Navalného, je v zásadě velmi vágní. V některých tématech (např. status Krymu) je od pohledu EU dokonce zásadním způsobem odlišná (podobně jako např. stanovisko Vladimira Ryzkova).

Zmiňuji-li ovšem v úvodu práce, že někteří zmínění aktéři mohou teoreticky tvořit politickou alternativu vůči současnému ruskému politickému režimu, pod tíhou okolností se jeví tato alternativa jako ještě více teoretická, než při začátku hledání odpovědi na výzkumnou otázku. Ruská invaze na Ukrajinu v únoru 2022 zásadním způsobem přenastavila vztahy EU a Ruska, které dnes fungují fakticky na té nejzákladnější možné úrovni. Nová situace v mezinárodních vztazích měla svůj dopad i v ruské vnitřní politice, kdy byl prostor pro opoziční aktéry novou vlnou státních represí ještě více marginalizován (Michail Kasjanov emigroval, Alexeji Navalnému byl vyměřen ještě delší trest vězení). Má práce pak, jakožto empirický pohled do vývoje vnímání Evropské unie u ruských opozičních aktérů, má nyní pouze charakter časově přesně vymezeného srovnání, a neslouží tak jako výchozí pozice pro zkoumání teoreticky nového paradigmatu vztahu EU–Rusko. Na téma práce je možné teoreticky navázat výzkumem pozice dalšího z výrazných opozičních aktérů, mimoparlamentní strany Jabloko. Její přínos bude ovšem i nadále čistě teoretickým.

6. Seznam pramenů a literatury

AFP (2022a). 'I Am Against This War': Jailed Kremlin Critic Navalny. *Voice of America*, 24. 2. 2022.

(<https://www.voanews.com/a/i-am-against-this-war-jailed-kremlin-critic-navalny/6457065.html>, 9. 4. 2023).

AFP (2022b). Putin Critic and Ex-PM Kasyanov Leaves Russia. *The Moscow Times*, 3. 6. 2022.

(<https://www.themoscowtimes.com/2022/06/03/putin-critic-and-ex-pm-kasyanov-leaves-russia-a77892>, 9. 4. 2023).

ARKU, Kingsley Harry – SHEVCHENKO, Dmitry. Evaluating the Dynamics of Russia-EU Trade: Instances of Integrating Russian SMEs (s. 173-187). In: KARNAUKHOVA, Oxana – SHEVCHENKO, Dmitry (2022). *Regional Economic Integration and Global Competition in the Post-COVID-19 Era: European Union, Eurasian Economic Union, and the Belt and Road Initiative*. Hershey: IGI Global.

Atlantic Council (2014). Russian Ex-Prime Minister: Widen Sanctions on Putin's Elite Allies. *Atlantic Council*, 24. 4. 2014.

(<https://www.atlanticcouncil.org/commentary/event-recap/russia-s-ex-prime-minister-kasyanov-widen-western-sanctions-on-putin-s-elite-allies/>, 2. 4. 2023).

AZAR, Il'ya (2015). «Zhiteli Kryma ne imeyut prava na samoopredeleniye» Interv'yu byvshego prem'yer-ministra Rossii Mikhaila Kas'yanova — Il'ye Azaru. *Meduza*, 22. 6. 2015.

(<https://meduza.io/feature/2015/06/22/zhiteli-kryma-ne-imeyut-prava-na-samoopredeleniye>, 2. 4. 2023).

BARIGAZZI, Jacopo – HERSZENHORN, David M. (2021). Borell stands by as Lavrov calls EU 'unreliable partner'. *Politico*, 5. 2. 2021.

(<https://www.politico.eu/article/borrell-stands-by-as-lavrov-calls-eu-unreliable-partner/>, 17. 2. 2023).

BAUMGARTNER, Boris – KAŠŤÁKOVÁ, Elena (2017). The evaluation of the EU trade with Russia based on the analysis of selected indices: Revealed comparative advantages, intra-industry trade and trade intensity. *Business and Economic Horizons*, 13 (4), s. 428–438.

BBC News (2021). Russia Navalny: Poisoned opposition leader held after flying home. *BBC News*, 17. 1. 2021. (<https://www.bbc.com/news/world-europe-55694598>, 9. 4. 2023).

BBC News Russkaya sluzhba (2014). YES nazval, kogo kosnutsya sanktsii iz-za Ukrainy. *BBC News Russkaya sluzhba*, 12. 9. 2014. (https://www.bbc.com/russian/russia/2014/09/140912_eu_new_sanctions, 31. 3. 2023).

BENNETTS, Marc (2017). *Zničím jim život: Putinova válka s opozicí*. Praha: Vyšehrad.

BURKHARDT, Fabian (2021). Institutionalizing Personalism: The Russian Presidency after Constitutional Changes. *Russian Politics*, 6 (1), s. 50–70.

Council of the EU (2021). Russia: Declaration by the High Representative on behalf of the European Union on the sentencing of Alexei Navalny. *Consilium*, 3. 2. 2021. (<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/02/03/russia-declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-european-union-on-the-sentencing-of-alex-ei-navalny>, 9. 4. 2023).

Deutsche Welle (2014). Moscow peace rally. *Deutsche Welle*, 15. 3. 2014. (<https://www.dw.com/en/tens-of-thousands-attend-moscow-peace-rally-as-russia-vetoes-un-resolution-on-crimea-referendum/a-17499145>, 17. 3. 2023).

Document 22007A0517 (01). Agreement between the European Community and the Russian Federation on the facilitation of the issuance of visas to the citizens of the European Union and the Russian Federation. *EUR-Lex*, 2007. (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A22007A0517%2801%29>, 11. 2. 2023).

Document 31999E0414. Common strategy of the European Union of 4th June 1999 on Russia. *EUR-Lex*, 1999.

(<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:31999E0414>, 11. 2. 2023).

Document 32003E0471. Common Strategy 2003/417/CFSP of the European Council of 20th June 2003 amending Common Strategy 1999/414/CFSP on Russia in order to extend the period of its application. *EUR-Lex*, 2003.

(<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32003E0471>, 11. 2. 2023).

DOLLBAUM, Jan Matti – LALLOUET, Morvan – NOBLE, Ben (2021). *Navalny: Putin's Nemesis, Russia's Future?*. Oxford: Oxford University Press.

DONALDSON, Robert H. – NADKARNI, Vidya (2019). *The Foreign Policy of Russia: Changing Systems, Enduring Interests*. New York: Routledge.

EEAS (nedatováno). *Who we are*.

(https://www.eeas.europa.eu/russia/who-we-are_en?s=177, 11. 2. 2023).

ESIPOV, Vladimir (2016). Mikhail Kas'yanov: Lyudi ponimayut neizbezhnost' peremen. *DW*, 27. 2. 2016.

(<https://www.dw.com/ru/%D0%BC%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB-%D0%BA%D0%B0%D1%81%D1%8C%D1%8F%D0%BD%D0%BE%D0%B2-%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D1%8E%D1%82-%D0%BD%D0%B5%D0%B8%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD/a-19079160>, 2. 4. 2023).

Euronews (2021). EU foreign policy chief Borell tells Euronews he rejects Russian move to expel European diplomats. *Euronews*, 6. 2. 2021.

(<https://www.euronews.com/my-europe/2021/02/05/eu-foreign-policy-chief-borrell-tells-euronews-he-rejects-russian-move-to-expel-european-d>, 17. 2. 2023).

European Commission (nedatováno). *EU trade relations with Russia*.
(https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/russia_en, 11. 2. 2023).

European Parliament (nedatováno). *Russia*.
(<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/177/russia>, 11. 2. 2023).

European Parliament (2016). *The EU's Russia policy. Five guiding principles*.
([https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/589857/EPRS_BRI\(2016\)589857_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/589857/EPRS_BRI(2016)589857_EN.pdf), 11. 2. 2023).

European Parliament (2021). Sakharov Prize 2021: Parliament honours Alexei Navalny.
European Parliament, 15. 12. 2021.
(<https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/eu-affairs/20211209STO19125/sakharov-prize-2021-parliament-honours-alexei-navalny>, 9. 4. 2023).

EVANS, Alfred (2015). Civil Society and Protests in Russia. In: ROSS, Cameron (2015). *Systemic and Non-Systemic Opposition in the Russian Federation: Civil Society Awakens?*. Londýn: Routledge.

GALPEROVICH, Dalina (2012). Kas'yanov vedet RNDS k PARNASU. *Radio Svoboda*, 19. 5. 2012. (<https://www.svoboda.org/a/24586331.html>, 2. 4. 2023).

Gazeta.ru (2016). Verit' mne nado obyazatel'no. *Gazeta.ru*, 16. 6. 2016.
(https://www.gazeta.ru/politics/2016/06/15_a_8309039.shtml, 29. 3. 2023).

GELMAN, Vladimir (2015). Political Opposition in Russia: A Troubled Transformation. *Europe-Asia Studies*, 67 (2), s. 177–191.

GORBACHEV, Aleksey (2022). Neparlamentskaya oppositsiya Rossii vystupila protiv voyny s Ukrainoy. *Golos Ameriki*, 4. 2. 2022.
(<https://www.golosameriki.com/a/russian-parties-and-the-war-with-ukraine/6426197.html>, 2. 4. 2023).

Gosudarstvennaya дума (2021). Leonid Slutskiy: zayavleniye Petra Poroshenko o Kryme — deshevyy populizm i popytka reanimirovat' svoy reyting. *Gosudarstvennaya дума*, 20. 7. 2021. (<http://duma.gov.ru/news/52037/>, 31. 3. 2023).

GREENE, Samuel A. (2014). *Moscow in Movement: Power and Opposition in Putin's Russia*. Stanford: Stanford University Press.

GUR'YEV, Adam (2021). Zhirinovskiy sravnil Naval'nogo s Leninym i Trotskim. *Lenta.ru*, 25. 2. 2021. (<https://lenta.ru/news/2021/02/25/nav/>, 31. 3. 2023).

HEADLEY, James (2008). *Russia and the Balkans: Foreign Policy from Yeltsin to Putin*. Londýn: Hurst Publishers.

IVANOV, Maksim – MUKHAMETSHINA, Elena (2021). Gosduma otkryla sessiyu s obsuzhdeniya Alekseye Naval'nogo i vyborov v SSHA. *Vedomosti*, 19. 1. 2021 (<https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2021/01/19/854692-gosduma-otkrila>, 31. 3. 2023).

IVASHKINA, Dar'ya (2015). Zhirinovskiy: Nemtsov dolgo byl u SSHA na kryuchke, no amerikantsam ubivat' nevygodno. *Komsomol'skaya pravda*, 28. 2. 2015. (<https://www.kp.ru/daily/26348.7/3230430/>, 31. 3. 2023).

Izvestiya (2021). Zyuganov zayavil o svyazi Naval'nogo minimum s chetyr'mya spetssluzhbami. *Izvestiya*, 19. 1. 2021. (<https://iz.ru/1113562/2021-01-19/ziuganov-zaiavil-o-sviazi-navalnogo-minimum-s-chetyrmia-spetssluzhbami>, 2. 4. 2023).

KIR'YANOV, Roman (2021). Zhirinovskiy prizval bombit' Ukrainu v novogodnyuyu noch'. *Lenta.ru*, 27. 12. 2021. (<https://lenta.ru/news/2021/12/27/zhirinovskybomb/>, 31. 3. 2023).

Kommersant"(2014). Yevrosoyuz vvel sanktsii v otnoshenii rossiyskikh chinovnikov, v tom chisle Sergeya Mironova, Sergeya Zheleznyaka i Leonida Slutskogo. *Kommersant*", 17. 3. 2014. (<https://www.kommersant.ru/doc/2432308>, 31. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (nedatováno a). *O partii. Kratkaya spravka*. (<https://kprf.ru/party/>, 19. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (nedatováno b). *Программа напмуу*. (<https://kprf.ru/party/program>, 19. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (2011). Postanovleniye KHIV (vneocherednogo) S"yezda KPRF «Ob uchastii izbiratel'nogo ob"yedeneniya «Politicheskaya partiya «Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii» v vyborakh Prezidenta Rossiyskoy Federatsii». *Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii*, 17. 12. 2011. (<https://kprf.ru/official/2011/12/17/xiv-sezd-kprf--vtoroi-etap/88.html>, 29. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (2013a). Kapitalizm v krizise! Budushcheye za sotsializmom! Zayavleniye XV S"yezda KPRF. *Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii*, 24. 2. 2013. (<https://kprf.ru/official/2013/02/25/xv-otchiotnovybornyi-sezd-kprf/112.html>, 19. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (2013b). Net liberal'nym atakam! Za yedinstvo deystviy patriotov. Rezolyutsiya XV S"yezda KPRF. *Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii*, 24. 2. 2013. (<https://kprf.ru/official/2013/02/25/xv-otchiotnovybornyi-sezd-kprf/114.html>, 29. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (2014). G.A. Zyuganov: Vossoyedeniye s Rossiyey Kryma i Sevastopolya – eto vosstanovleniye istoricheskoy spravedlivosti. *Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii*, 20. 3. 2014. (<https://kprf.ru/dep/gosduma/statements/129548.html>, 29. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (2015). Vasiliiy Likhachev: Otvet Rossii na prodleniye sanktsiy YES mozhet posledovat' skoro. *Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii*, 21. 12. 2015.

(<https://kprf.ru/dep/gosduma/activities/150032.html>, 29. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (2017). Protiv novoy «kholodnoy voyny» i rusofobskoy isterii na Zapade. Rezolyutsiya XVII s"yezda. *Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii*, 3. 6. 2017.

(<https://kprf.ru/official/2017/05/27/xvii-sezd-kprf/341.html>, 19. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (2018a). Yuriy Afonin v efire «Rossii-1»: Lozh' Londona i provokatsii Kiyeva – zven'ya odnoy tsepi. *Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii*, 6. 4. 2018.

(<https://kprf.ru/party-live/cknews/174619.html>, 29. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (2018b). Vyacheslav Tetokin: "Komu nuzhen "shpionskiy skandal" v Velikobritanii?". *Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii*, 21. 3. 2021. (<https://kprf.ru/party-live/opinion/174254.html>, 29. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (2022a). Vo imya svyatykh uz tovarishchestva! K bratskomu narodu Ukrainy. *Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii*, 2. 2. 2022. (<https://kprf.ru/party-live/cknews/208303.html>, 29. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (2022b). Yuriy Afonin v efire «Rossii-1»: Nastoyashchiye druz'ya Rossii na planete – eto sotsialisticheskiye strany, a takzhe kommunisticheskiye i rabochiye partii. *Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii*, 7. 2. 2022. (<https://kprf.ru/party-live/cknews/208406.html>, 29. 3. 2023).

Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii (2022c). Yuriy Afonin v efire «Rossii-1»: Nashey strane nado stremit'sya ispol'zovat' mezhimperialisticheskiye protivorechiya. *Kommunisticheskaya partiya Rossiyskoy Federatsii*, 9. 2. 2022 (<https://kprf.ru/party-live/cknews/208456.html>, 29. 3. 2023).

KPRF-Moskva (nedatováno a). *Kak popytka liberalov privatizirovat' protesty okazala bol'shuyu ushugu vlasti*. (<https://msk.kprf.ru/2022/02/01/210901/>, 29. 3. 2023).

KPRF-Moskva (nedatováno b). *Poshedshiye v nastupleniye spoylery – «demokraty» pervoy volny i pryamyye zapadniki*. (<https://msk.kprf.ru/2022/02/01/210882/>, 29. 3. 2023).

KPRF-Moskva (nedatováno c). *«Oranzhevyy» zagovor ili narodnyy protest?*. (<https://msk.kprf.ru/2022/02/01/210788/>, 29. 3. 2023).

Krim. Realii (2014). Rossiyskiy politik: yuridicheski Rossiya priznayet, chto Krym – eto chast' Ukrainy. *Krim. Realii*, 30. 10. 2014. (<https://ru.krymr.com/a/26665616.html>, 2. 4. 2023).

KULAGIN, Vladimir (2021). Dumskiye «starichki» podskazyvayut novym lyudyam. *Gazeta.ru*, 30. 10. 2021. (https://www.gazeta.ru/politics/2021/10/22_a_14122855.shtml?updated, 1. 4. 2023).

LDPR (nedatováno). *Partiya*. (<https://ldpr.ru/party>, 28. 3. 2023).

LDPR (2022). Boris Chernyshov: vozvrashcheniye Kryma v rodnuyu gavan' stalo simvolom osvobozhdeniya russkikh. *LDPR*, 18. 3. 2022. (<https://ldpr.ru/event/197995>, 31. 3. 2023).

LEICHTOVÁ, Magda (2014). *Misunderstanding Russia: Russian foreign policy and the West*. Farnham: Ashgate.

LEVINTOVA, Ekaterina (2012). Being the opposition in contemporary Russia: The Communist Party of the Russian Federation (KPRF) among social-democratic, Marxist-Leninist and nationalist-socialist discourses. *Party Politics*, 18 (5), s. 727–747.

MARCH, Luke (2012). The Russian Duma 'opposition': no drama out of crisis?. *East European Politics*, 28 (3), s. 241–255.

MARCH, Luke (2015). The 'Post-Soviet Russian Left-Escaping the Shadow of Stalinism? In: ROSS, Cameron (2015). *Systemic and Non-Systemic Opposition in the Russian Federation: Civil Society Awakens?*. Londýn: Routledge.

Mikhail Kasyanov (nedatováno). *Biography* (<https://kasyanov.ru/en/biography>, 2. 4. 2023).

Mironov Sergey Mikhaylovich (2012). Podderzhivayu vozmushcheniye sograzhdan, no Nemtsov i Udal'tsov–ne moi geroi!. *Trud*, 11. 1. 2012.
(<https://mironov.ru/publikatsii/podderzhivayu-vozmushhenie-sograzhdan-no-nemtsov-i-udaltsov-ne-moi-geroi/>, 29. 3. 2023).

Mironov Sergey Mikhaylovich (2022a). Ob ugroze sanktsiy yes: nam tozhe yest' ot chego otklyuchit' yevropu. *Mironov Sergey Mikhaylovich*, 22. 2. 2022.
(<https://mironov.ru/news/ob-ugroze-sanktsij-es-nam-tozhe-est-ot-chego-otklyuchit-evropu/>, 31. 3. 2023).

Mironov Sergey Mikhaylovich (2022b). Ukraina nikogda ne voydet v yes, ona nuzhna Zapadu lish' v kachestve "anti-Rossii". *Mironov Sergey Mikhaylovich*, 22. 5. 2022.
(<https://mironov.ru/moya-pozitsiya/ukraina-nikogda-ne-vojdets-v-es-ona-nuzhna-zapadu-lish-v-kachestve-anti-rossii/>, 31. 3. 2023).

MOMMEN, Andre (2016). Boris Nemtsov, 1959-2015. The Rise and Fall of a Provincial Democrat. *Demokratizatsiya*, 24 (1), s. 5–28.

Nastoyashcheye Vremya (2016). Posol YES v RF: vyskazyvaniya Kadyrova v adres oppozitsii nepriyemlemy. *Nastoyashcheye Vremya*, 2. 2. 2016.
(<https://www.currenttime.tv/a/27527555.html>, 2. 4. 2023).

Natsional'nyy issledovatel'skiy universitet Vysshaya shkola ekonomiki (2019). Costoyalas' lektsiya V.A.Ryzhkova po otnosheniyam Rossii i YES. *Natsional'nyy issledovatel'skiy universitet Vysshaya shkola ekonomiki*, 7. 2. 2019.
(<https://we.hse.ru/interschool/news/245861041.html>, 2. 4. 2023).

NITOIU, Cristian (2016). *Avoiding a new Cold War: The future of EU-Russia relations in the context of the Ukraine crisis*. Londýn: London School of Economics.

NITOIU, Cristian (2017). Still entrenched in the conflict/cooperation dichotomy? EU–Russia relations and the Ukraine crisis. *European Politics and Society*, 18 (2), s. 148–165.

Novyye lyudi (nedatováno a). *Nechayev Aleksey Gennad'yevich*. (<https://newpeople.ru/Deputy/alexey-nechayev>, 1. 4. 2023).

Novyye lyudi (nedatováno b). *Programma partii*. (https://newpeople.ru/program_newpeople, 1. 4. 2023).

Novyye lyudi (2021a). *Programma partii*. (https://newpeople.ru/files/docs/program_newpeople.pdf, 1. 4. 2023).

Novyye lyudi (2021b). Obscheye delo. Kom'yunitarizm v Rossii i na Zapade. *Ontologiya novogo mira*, 26. 5. 2021. (https://new-onthology.ru/2021/05/26/%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B5%D0%B5-%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%BE-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%8C%D1%8E%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC-%D0%B2-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%B8-%D0%BD%D0%B0/?utm_source=newpeople, 1. 4. 2023).

Novyye lyudi (2022a). Aleksey Nechayev: Rossiya voyny ne boitsya, no yeye i ne ishchet. *Novyye lyudi*, 26. 1. 2022. (<https://newpeople.ru/News/aleksej-nechaev-rossiya-voyny-ne-boitsya-no-ee-i-ne-ishet>, 1. 4. 2023).

Novyye lyudi (2022b). Novyye lyudi ob'yedinili v Voronezhe predmrinateley i volontorov dlya pomoshchi bezhentsam iz DNR i LNR. *Novyye lyudi*, 24. 2. 2022. (<https://newpeople.ru/News/novye-lyudi-ob-edinili-v-voronezhe-predprinimatelej-i-volontorov-dlya-pomoshi-bezhencam-iz-dnr-i-lnr>, 1. 4. 2023).

Novyye lyudi (2022c). Aleksey Nechayev: Ukhod zarubezhnogo biznesa–ne begstvo, a ataka na rossiyskuyu gosudarstvenost'. *Novyye lyudi*, 10. 3. 2022.

(<https://newpeople.ru/News/aleksej-nechaev-uhod-zarubezhnogo-biznesa-ne-begstvo-a-ataka-na-rossijskuyu-gosudarstvennost->, 1. 4. 2023).

NTV (2015). Zhirinovskiy posovetoval iskat' ubiyts Nemtsova na Ukraine. *NTV*, 28. 2. 2015. (<https://www.ntv.ru/novosti/1341217/>, 31. 3. 2023).

Partiya narodnoy svobody (nedatováno a). *Istoriya*. (<https://parnasparty.ru/party/history>, 2. 4. 2023).

Partiya narodnoy svobody (nedatováno b). *Nashi ubezhdeniya*. (<https://parnasparty.ru/party/creed>, 2. 4. 2023).

Partiya narodnoy svobody (nedatováno c). *Programma*. (<https://parnasparty.ru/party/program>, 2. 4. 2023).

PARTLETT, William (2021). Russia's 2020 Constitutional Amendments: A Comparative Analysis. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, 23/2021, s. 311–342.

PATALAKH, Artem (2018). On the Possible Foreign Policy of the Post-Putin Russia: The Case of Alexei Navalny's Viewpoints on Foreign Affairs. *Central European Journal of International and Security Studies*, 12 (1), s. 9–31.

Permanent Mission of the Russian Federation to the European Union (nedatováno). *The Mission*. (<https://russiaeu.ru/en/mission>, 11. 2. 2023).

POLIKHOVICH, Vadim (2015). Krym: pozitsii. *Yabloko*, 13. 2. 2015 (<https://www.yabloko.ru/publikatsii/2015/02/13>, 2. 4. 2023).

POP, Adrian (2016). From Cooperation to Confrontation: The Impact of Bilateral Perceptions and Interactions on the EU-Russia Relations in the Context of Shared Neighbourhood. *Eastern Journal of European Studies*, 7 (2), s. 47–70.

Radio Free Europe/Radio Liberty (2015). Lone Russian Lawmaker To Oppose Crimean Annexation Faces Fraud Probe. *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 9. 6. 2015. (<https://www.rferl.org/a/russia-ponomaryov-opposed-crimea-annexation-investigated/27062454.html>, 29. 3. 2023).

Radio Svoboda (2021). Politik Vladimir Ryzhkov pobedil na dovyborakh v Mosgordumu. *Radio Svoboda*, 21. 9. 2021. (<https://www.svoboda.org/a/politik-vladimir-ryzhkov-pobedil-na-dovyborah-v-mosgordumu/31470910.html>, 2. 4. 2023).

RBS (2011). KPRF i LDPR nazvali mitingi na Bolotnoy "oranzhevoy prokazoy". *RBS*, 14. 12. 2011. (<https://www.rbc.ru/politics/14/12/2011/5703f0799a79477633d3b167>, 31. 3. 2023).

RBS (2016). Ryzhkov rasskazal o sryve «Sibirskogo Davosa» s uchastiyem posla YES. *RBS*, 11. 2. 2016. (<https://www.rbc.ru/rbcfreenews/56bc83919a79470b2d162bf6>, 2. 4. 2023).

Regnum (2022). Nechayev: «Nadeyus', chto voyny ne budet». *Regnum*, 22. 1. 2022. (<https://regnum.ru/news/polit/3483999.html>, 1. 4. 2023).

RESCHETO, Juri (2018). Zhirinovskiy: 'Europe, you shall tremble!' *DW*, 11. 3. 2018. (<https://www.dw.com/en/zhirinovskiy-europe-you-shall-tremble/a-42923191>, 31. 3. 2023).

RETTMAN, Andrew (2021). Navalny jail shows grim reality of Russia-EU diplomacy. *EUobserver*, 3. 2. 2021. (<https://euobserver.com/world/150797>, 9. 4. 2023).

Reuters (2021). EU-Russia relations are 'at a low point': EU's Michel. *Reuters*, 22. 3. 2021. (<https://www.reuters.com/article/us-eu-russia-michel-idUSKBN2BE20I>, 17. 2. 2023).

Reuters (2022). Alexei Navalny sentenced to 9 more years in prison after fraud conviction. *The Guardian*, 22. 3. 2022. (<https://www.theguardian.com/world/2022/mar/22/alexei-navalny-13-years-more-jail-fraud>, 9. 4. 2023).

RIA Novosti (2018a). Dvoynykh agentov chashche unichtozhayut verbovshchiki, zayavil Zhirinovskiy. *RIA Novosti*, 6. 3. 2018. (<https://ria.ru/20180306/1515854952.html>, 31. 3. 2023).

RIA Novosti (2018b). Zhirinovskiy nazval obvineniya v adres Rossii po delu Skripalya provokatsiyey. *RIA Novosti*, 13. 3. 2018. (<https://ria.ru/20180313/1516278657.html?in=t>, 31. 3. 2023).

RIA Novosti (2018c). V "Spravedlivoy Rossii" prizvali rassledovat' pokusheniye na Yuliyu Skripal'. *RIA Novosti*, 16. 3. 2018. (https://ria.ru/20180316/1516518238.html?referrer_block=index_archive_17, 31. 3. 2023).

RIA Novosti (2020a). V Rossii sozdali partiyu "Novyye lyudi". *RIA Novosti*, 1. 3. 2020. (<https://ria.ru/20200301/1566042535.html>, 1. 4. 2023).

RIA Novosti (2020b). Zyuganov nazval zayavleniya ob otravlenii Naval'nogo "Novichkom" provokatsiyey. *RIA Novosti*, 3. 9. 2020. (<https://ria.ru/20200903/otravlenie-1576672452.html>, 29. 3. 2023).

RIA Novosti (2021). Zyuganov uvidel u Naval'nogo lish' popytki organizatsii "maydana" v Rossii. *RIA Novosti*, 19. 1. 2021. (<https://ria.ru/20210119/navalnyy-1593691543.html>, 29. 3. 2023).

ROSS, Cameron (2015). *Systemic and Non-Systemic Opposition in the Russian Federation: Civil Society Awakens?*. Londýn: Routledge.

RYZHKOV, Vladimir (2019). Otnosheniya Rossii i YES: Tekushchiy krizis i vozmozhnosti normalizatsii. *Sovremennaya Yevropa*, No. 3, s. 13–24.

SEMENOV, Andrei (2021). The rationale of organizational control: managing the political opposition in Putin's Russia. *European Political Science*, 20 (4), s. 580–591.

SHARYY, Andrey (2012). Mikhail Kas'yanov - o kremlevskom shanse na reformy. *Radio Svoboda*, 14. 3. 2012. (<https://www.svoboda.org/a/24514733.html>, 2. 4. 2023).

SOKOLOV, Mikhail (2014a). Boris Nemtsov: "Putinu nuzhno vechno pravit". *Radio Svoboda*, 30. 4. 2014. (<https://www.svoboda.org/a/25368133.html>, 2. 4. 2023).

SOKOLOV, Mikhail (2014b). Boris Nemtsov: Putinu vojna vse spisheť?. *Radio Svoboda*, 26. 6. 2014. (<https://www.svoboda.org/a/25436174.html>, 2. 4. 2023).

SOKOLOV, Mikhail (2020). Vybit' Naval'nogo, otstrelivat'sya do kontsa?. *Radio Svoboda*, 24. 8. 2020. (<https://www.svoboda.org/a/30799827.html>, 2. 4. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu (nedatováno a). *Istoriya partii*. (<https://spravedlivo.ru/4774510>, 29. 3. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu (nedatováno b). *Romanovich Aleksandr Leonidovich*. (<https://spravedlivo.ru/430115>, 31. 3. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patriots — Za pravdu (2014a). Sergey Mironov zayavil, chto ne bez gordosti obnaruzhil sebya v "chernom spiske" Yevrosoyuza. *RIA Novosti*, 18. 3. 2014. (<https://spravedlivo.ru/5841510>, 29. 3. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu (2014b). Ivan Grachev: Yevrosoyuz nachnot dvigat'sya k polnoy otmene energeticheskikh sanktsiy. *Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu*, 30. 9. 2014. (<https://spravedlivo.ru/6310810>, 31. 3. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu (2015). Sergey Mironov: ubiystvo Nemtsova vygodno tem, komu ne nravitsya vneshnyaya politika Rossii. *Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu*, 2. 3. 2015 (<https://spravedlivo.ru/6759410>, 31. 3. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu (2016). Programma partii Spravedlivaya Rossiya. *Spravedlivaya Rossiya*, 2016, s. 1–105. (<https://storage.spravedlivo.ru/pf59/075833.pdf>, 29. 3. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu (2018a). Aleksandr Romanovich: tsel' demarsha britanskogo rukovodstva – diskreditatsiya Rossii i yeye rukovodstva pered vyborami Prezidenta. *Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu*, 13. 3. 2018. (<https://spravedlivo.ru/8798210>, 31. 3. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu (2018b). Aleksey Chepa: istoriya so Skripalem prakticheski kopiruyet to, chto proiskhodilo v svoye vremya s Litvinenko. *Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu*, 13. 3. 2018. (<https://spravedlivo.ru/8797310>, 31. 3. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu (2018c). Sergey Mironov schitayet "delo Skripalya" tsinichnoy antirossiyskoy provokatsiyey. *Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu*, 16. 3. 2018. (<https://spravedlivo.ru/8801710>, 31. 3. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu (2018d). Mikhail Yemel'yanov: segodnya sotrudnichestvo YES s Rossiyey vazhneye dlya Yevropy, chem dlya nas. *Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu*, 31. 5. 2018. (<https://spravedlivo.ru/8951510>, 29. 3. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu (2020a). Sergey Mironov: 5 marta Vladimir Putin spas mir ot voyny. *Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu*, 11. 3. 2020. (<https://spravedlivo.ru/10168110>, 31. 3. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu (2020b). Aleksandr Romanovich: v Starom svete podumyvayut ob al'ternativakh poryadkam Yevrosoyuza. *Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu*, 28. 5. 2020 (<https://spravedlivo.ru/10300810>, 31. 3. 2023).

Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu (2021). Sergey Mironov: segodnya Naval'nyy – eto predatel', marionetka v chuzhikh rukakh. *Spravedlivaya Rossiya — Patrioty — Za pravdu*, 19. 1. 2021. (<https://spravedlivo.ru/10958810>, 31. 3. 2023).

TAJOLI, Lucia (2022). Too much of a good think? Russia–EU international trade relations at times of war. *Journal of Industrial and Business Economics*, 49 (4), s. 807-834.

TASS (2014). V Gosdume otkazalis' lishat' mandatov Ponomareva i Gudkova za ikh pozitsiyu po Krymu. *TASS*, 15. 4. 2014. (<https://tass.ru/politika/1122248>, 31. 3. 2023).

TASS (2015). Reaktsiya politikov na ubiystvo Nemtsova. *TASS*, 27. 2. 2015. (<https://tass.ru/politika/1798099>, 2. 4. 2023).

TEAGUE, Elizabeth (2020). Russia's Constitutional Reforms of 2020. *Russian Politics*, 5 (3), 301–328.

The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation (2000). National Security Concept of the Russian Federation. *The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation*, 10. 1. 2000. (https://www.mid.ru/en/foreign_policy/fundamental_documents/1737121/, 11. 2. 2023).

The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation (2016). Foreign Policy Concept of the Russian Federation. *The Ministry of Foreign Affairs of the Russian*

Federation, 1. 12. 2016.

(https://www.mid.ru/en/foreign_policy/fundamental_documents/1538901/, 11. 2. 2023).

The Moscow Times (2022). Leonid Slutsky Elected Leader of Russia's Nationalist LDPR. *The Moscow Times*, 27. 5. 2022.

(<https://www.themoscowtimes.com/2022/05/27/leonid-slutsky-elected-leader-of-russias-nationalist-ldpr-party-a77825>, 31. 3. 2023).

TUROVSKY, Rostislav (2015). The Systemic Opposition in Authoritarian Regimes: A Case Study of Russian Regions. In: ROSS, Cameron (2015). *Systemic and Non-Systemic Opposition in the Russian Federation: Civil Society Awakens?*. Londýn: Routledge.

VOLKOV, Denis (2015). The Protest Movement in Russia 2011-2013: Sources, Dynamics and Structures. In: ROSS, Cameron (2015). *Systemic and Non-Systemic Opposition in the Russian Federation: Civil Society Awakens?*. Londýn: Routledge.

VERNON, Will (2023). Sergei Furgal: Former Russian regional governor jailed in murder cases. *BBC*, 10. 2. 2023. (<https://www.bbc.com/news/world-europe-64601407>, 29. 3. 2023).

Vesti (2014). Zhirinovskiy otdast svoy volshebnyy krasnyy kostyum. *Vesti*, 13. 9. 2014. (<https://www.vesti.ru/article/1817499>, 31. 3. 2023).

Vesti (2021). Glava LDPR: Naval'nogo zaverbovali vo vremya ucheby v SSHA. *Vesti*, 3. 2. 2021. (<https://www.vesti.ru/article/2518980>, 31. 3. 2023).

WENDT, Alexander (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

WHITE, David (2015). Political opposition in Russia: the challenges of mobilisation and the political-civil society nexus. *East European Politics*, 31 (3), s. 314–325.

7. Resumé

Even while the both parliamentary and non-parliamentary opposition factions in Russia are very distinctive in their stances towards the EU, both dividing lines and similarities are very clear. The main line in the discourse of parliamentary opposition regarding the EU, in fact, copies the government or state media line—the EU is a rival in international relations, trying to maliciously intervene both into the Russian domestic politics (by supporting demonstrations like in years 2011–2012, recruiting influence agents—like Nemtsov or staging provocations like the poisonings of Alexei Navalnyi and the Skripals) and into Russia’s “near abroad”, specifically the Ukraine. There is only a handful of differences of the party positions (according to the different ideological lines) in their perception of the EU, which, according to Wendt’s theory, can be described as ‘rival’ On the other hand, the non-parliamentary opposition clearly views the EU as a partner, friend or an political inspiration—the view of a friend, as Wendt would say. All of them had condemned the annexation of Crimea, the murder of Nemtsov and the poisoning of Skripals and Navalny, all of them are (or, more precisely, were) aware of the economic interdependence between the EU and Russia. However, their positions differs—while the PARNAS party is openly pro-EU, Ryzhkov, an subject with one of the most coherent stances towards the EU from all of the subjects of this work, accepts the role of Russia as a hegemony in the part of post-Soviet regions. And, most significantly, Navalny, the most popular Russian opposition activist of present times, is mostly reluctant regarding his positions not only of the EU, but of the West and the foreign policy as a whole. However, with recent development in form of the invasion of Ukraine and crackdown on domestic opposition, and with Nemtsov dead, Navalny imprisoned and other of the subjects, Kasyanov, exiled, there is a little room to operationate my work, leaving it only as a strictly theoretical analysis of Russian opposition’s viewpoints of the EU, rather than work with operationable conclusions.